

БРАНКО БОГДАНОВИЋ

НАОРУЖАВАЊЕ СРПСКЕ И ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ ОД XVIII ДО XX ВЕКА

Борба Србије и Црне Горе за ослобођење, независност, реституцију државности и, коначно, уједињење, трајала је више од једног века. Важан сегмент ових напора представљала је савремена војна организација и модерно наоружање које је, са муњевитим развојем технике и тактичке мисли, све више добијало на значају. Организација оружаних снага у савременом смислу и набавка војног материјала у Србији и Црној Гори нису увек биле синхронизоване и нису пратиле политичке напоре и планове условљене заједничким циљем и истим непријатељским окружењем (тајни уговор из 1866, војничка конвенција и тајни уговор од 28. маја/9. јуна, односно 3/15. јуна 1876, политичка конвенција од 23. септембра/5. октобра 1912). Две државе су често имале различит приступ овом проблему, који је зависио од финансијских могућности, спољне политике са ослонцем на различите велике силе и повремених међусобних удаљавања. Кратак преглед наоружавања Србије и Црне Горе од XVIII до XX века указује на напоре и различите путеве који су ипак резултирали успешном реализацијом заједничких циљева.

I

Због непостојања занатске традиције, слабе експлоатације руде гвожђа и стабилне централне власти, у предустаничкој Србији оружанство није било значајније развијено. Локалне турске власти и домаће становништво били су упућени на увоз из околних крајева са развијеним занатима и либералнијим тржиштем. Ситуација је била још тежа у Црној Гори. У земљи је занатство постојало само у рудиментарном облику тако да је оружје набављано првенствено из ратног плена а тек потом куповином из околних турских или млетачких центара. Практично, у Србији и Црној Гори преовлађивало је оружје турског порекла али са

израженим локалним специфичностима насталим под утицајем северноиталијанских радионица.

Развојни пут и однос према ватреном оружју у Турској је имао специфична обележја. У формацијској опреми турске војске ватрено оружје се појавило крајем XV века, када је султан Мехмед II (Fatih Sultan II ve Mehmet, султан 1451–1481) у склопу јаничарског корпуса (yeni çeri) формирао јединицу наоружану тешким пушкама – фитиљачама.¹ Пиштољима су биле опремљене европске спахије (sipahi, у кубурлуцима о ункашу седла) и јаничари (један или више комада за појасом).² Производња пушака и пиштоља била је поверена мајсторима – припадницима оружарског корпуса концентрисаним у државним мануфактурама у Истанбулу (Tüfekhane-i Amire) и другим местима широм царства. Оружје је израђивано под строгим надзором чиновника истанбулског Арсенала а сваки примерак жигосан је знаком Кауи или султановим официјелним монограмом (Tughra). Сем из домаће продукције, држава је оружје обезбеђивала и импортом из иностраних радионица; увоз је обустављан само у случају рата или унутрашњих немира. Пушке и пиштољи чувани су у државним арсеналима а трупамма су издавани само ради вежбања и ратних похода. Надзор над производњом, прометом и поседовањем оружја био је у функцији одржавања унутрашњег мира и стабилности а строга контрола спровођена је само захваљујући јакој, централизованој власти.

После Карловачког мира 1699. године јављају се све уочљивији знаци опадања Османске империје. Ратови вођени током XVIII века убрзали су трансформацију бирократско-феудалног поретка у феудалну анархију и велепоседнички систем, односно, слабљење централне власти и јачање локалне (само)управе. Ове тенденције биле су изражене у периферним крајевима царства као што су Босна, Румелија, Албанија, Метохија и северна Македонија (прелазак тимарског у чифлукчи систем и појава албанских даребејлера).

Косовско-метохијску област погодили су и етнички поремећаји. Крајем XVI века забележено је досељавање северноалбанских фисова Мирдита, Малисора, Дукађина, Климената, Груда, Хота и других. Ми-

¹ Ово оружје представља прототип класичне „*мишице*“.

² Capt. Ed. S. Tekeli, Military museum collections, Istanbul, sine anno, 130-164; W. Hummelberger, Die Türkenbeute im Historischen museum der stadt Wien des 18. und 19. Jahrhunderts, Kopenhagen 1970. 18-21.

грације су постале још израженије крајем XVII и почетком XVIII века. Након ратова 1699. и 1739. године, српско становништво масовно се селило на север, а у напуштене крајеве долазили су Арбанаси. Међу досељеницима постепено се губила фискална организација, дотле моћан фактор реда и безбедности.³ Ова чињеница, потпомогнута слабљењем централне власти, довела је до ендемске анархије у којој је личну и колективну безбедност гарантовало оружје. Практично, од XVIII века пушка, пиштољи и јатаган постају обавезан атрибут сваког мушкарца. Иако је то било у супротности са рестриктивним прописима централне власти, код Арбанаса је поседовање оружја третирано као обичајно право. Истанбул није имао извршни апарат способан да спречи кршење закона, па је крајем XVIII века поседовање оружја прешутно толерисано код све шире популације, укључујући ту и немуслиманско становништво.

Све већа потражња оружја и симплификација његове производње допринели су процвату оружарских заната у неколико места у Македонији, Метохији и Босни. Посебно су се истакли Скопље, Тетово, Призрен, Ђаковица, Пећ и Дебар. У Босни, ватрено оружје израђивано је у Фочи, Фојници и Дуповцу.⁴

На овим просторима најпопуларнија је била група механизма медитеранског порекла, са спољним системом опруга, као што су *alla Romana* (продукт радионица централне Италије и Бреше) или *alla bisaglia*, названа још и *patilla* или *alla Mojaca (Morlaca)*. Истој групи припадао је и шпански механизам *alla Catalona (alla Spagnola)* као и популарни *miquelet (alla micheletta)*. Шпански *miquelet*, као важан извозни артикал, израђиван је око 1640. године у Риполију. Локалном верзијом риполског (каталонског) механизма Бреша (*Brescia*) и Гардоне вал Тромпија (*Gardone val Trompia*) снабдеване су шпанске трупе у Италији, Фландрији и Шпанији, али и ауксилијарне млетачке трупе (Албанци, Далматинци, Морлаци). Захваљујући илегалној трговини са Шпанијом и Италијом, упереној ка лукама Албаније и Грчке, као и млетачком присуству у нашим крајевима, рани типови кремљача опремљених *miquelet*-ом одомаћили су се у Турској и на Балкану. Захваљујући политичкој ситуацији, оружјем из балканских радионица неконтролисано су

³ Ђ. Петровић, Пушкарски занат у Метохији, Весник Војног музеја ЈНА (даље ВВМ), бр. 2, Београд 1955, 82-83.

⁴ Др Ђ. Петровић, Прилог упознавању рада са музејским збиркама оружја и врстама оружја израђеног на Косову и Метохији, Босни и Херцеговини у XVIII и XIX веку. Обрада и заштита историјских збирки у музејима, Београд 1974, 1-24.

се снабдевали и управници удаљених турских провинција, који су углавном и изводили операције на просторима Србије и Црне Горе. Тако је ватрено оружје на нашим просторима углавном попримило карактеристике сsverноиталијанских радионица.⁵

Увоз оружја у Србију интензиван је након постављења бинасмина Хаци-Мустафе Шиникчића (*bina èmin el hac Mustafa Sinik-oglu*) за смедеревског санџак-бега у рангу везира са седиштем у Београду. Нови београдски паша располагао је са око 1000 сејмена (*seg-ban*) и 250 царских делија (*deli*), што је било недовољно за акције против бунтовног Осман Пазван-оглуа и његових јаничара. Зато је Мустафа Шиникчић уз помоћ локалних српских кнезова 1795. године формирао ауксилијарну трупу – српску Народну војску. На чело Народне војске постављен је буљукбаша Станко Арамбашин.⁶ У ову трупу свака нахија је деташирала од 300 до 400 бораца, а изузетак су чиниле београдска и ваљевска нахија које су, као највече, давале 750 односно 1800 војника. Сваки борац је под претњом повчаних и телесних санкција био дужан да набави „... дугу пушку, два шишћоља и велики нож (јатаган)“.⁷ Независно да ли је подлегао овој конскрипцији, сваки хришћанин имао је право да за појасом носи пиштоље (истина, прикривене горњом одећом), што је само повећавало тражњу за овом врстом оружја.

Значајан део популације, поготово бивших припадника фрајкора (*Frei-Corps*), већ је располагао оружјем заосталим из минулог аустријско–турског рата (1788–1791).⁸ Рачуна се да је у овим добровољачким јединицама било ангажовано око 18.000 људи. Под претпоставком да је већина фрајкора који су остали у земљи или су се након Свињовског мира и фермана из 1793/1794. године вратили из Аустрије – задржала сопствено оружје, 1795. је само за потребе Народне војске знак недостајало неколико хиљада пиштоља и пушача. Потражња за оружјем није смањена ни после убиства Хаци-Мустафа паше 1801. године. Дахије (*dayi*) четири исега Београдског пашалука биле су примо-

⁵ Др Ђ. Петровић, н. д. 13; Др Ђ. Петровић, Порекло и карактеристике пиштоља званих деленице. Бока, Зборник радова из науке, културе и умјетности, 2, Херцег Нови 1970, 160, 163-167.

⁶ Војна енциклопедија, књига 1, Београд 1958, 197; Вук Стефановић Караџић, Први и други српски устанак. Београд 1947, 49. *Böyükbasi*, ранг *yüzbası* или капетана. Арамбашин је 1797. унапређен у чин бинбаше (*binbasi*) односно мајора.

⁷ Прота Матеја Ненадовић, Мемоари, Београд 1951, 53.

⁸ Војна енциклопедија, књига 3, Београд 1960, 189-190.

ране да оружје купују за себи верне трупе, истовремено спроводећи безобзирно разоружање немуслиманског становништва.

Револуција 1804. године започета је оружјем које су, без обзира на репресивне мере, сачували бивши фрајкори и припадници Народне војске. Како се устанак распламсавао и број бораца повећавао, све дефицитарније оружје набављано је на најразличитије начине из околних турских крајева. Водеће место у трговини имао је Призрен из кога су се снабдевале обе зарађене стране. Чолак–Анта Симоновић је почетком 1804. године од београдских дахија добио налог да у Призрену набави већу количину ватреног оружја. Како је у међувремену избио устанак, Чолак–Анта је седам товара оружја допремио у Тополу и предао Карађорђу Петровићу. Устаничку војску оружјем је снабдевао и Симоновићев ортак, Призренац Андрија Игуманов. С друге стране, 1809. године из истанбулске Тифекхане стигао је налог да призренске мануфактуре пиштоље „*призренце*” израђују за државне трупе.⁹ Један од пунктова за снабдевање, истина више локалног значаја, налазио се и у Пећи. Као главни трговачки артикал овог места спомињу се кубурс „*пећанке*”, које су у Србију транспортоване *via* Плевља.¹⁰ Уопште, „*Арнауџи из околних јужних њашалука доносили су (сем оружја и) чииаве џоваре фишека и кремена и продавали (их) усџаницима... по 24 гроша џуце*”.¹¹ Оружје је набављано и из Босне, у којој је трговина била знатно развијенија. Из познатих центара у Фочи, Фојници, Сарајеву и Мостару оружје је у Србију транспортовано воденим путем, токовима Дрине и Саве.

Према одлукама устаничког вођства од 7/19. априла 1807. године извршена је прва организација и војно-територијална подела земље. Оружану силу чинила је Народна војска (милиција) свих нахија (са изузетком плаћеничких војника – *бећара* или *голаћа*, ангажованих од 1805). „*Сваки војник био је наоружан дугом џушком... коју је морао сам куџиџи... или, ако је био сиротиног сџања, село му је џушку добављало. Сџарешине нахијске сџарале су се, да им сваки војник буде наоружан џушком, и ако је могуће још и са једним или два џишџоља и јџаганом, дугачким ножем за џојасом.*”

⁹ Др Ђ. Петровић, Трговина производима оружара у југословенским областима под Турцима у XVIII и XIX веку, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija, nova serija, sveska 43/44, Sarajevo 1989, 7.*

¹⁰ *Ibid, 8.*

¹¹ *Ibid, 7, напомена 15.*

На скупштини Правитељствујућег совјета, одржаној од 22. до 29. новембра (4. до 11. децембра) 1808. године, усвојен је предлог Стефана Живковића о новој војној организацији. Основу оружане силе требало је да чини увежбана милиција заснована на територијалној подели (стари принцип *levée en masse*, само са обавезном *коникрипцијом* или *војницом* и периодичном обуком) и регуларне, линијске јединице *сџајаће* војске. Спроведећи скупштинске одлуке, Карађорђе је 22. децембра 1808. (3. јануара 1809) свим нахијским старешинама упутио наредбу о оснивању пешадијског *комџанија* (рота, чета) састава „250 војника *регулајти*“.¹² Свестан тешкоћа скопчаних са *регулирањем* коњице, вожд је одлучио да овај род остане у саставу милиције (*Landes-Miliz, Landwehr*). Овај дуализам одразио се и на наоружање. Регуларне јединице, засноване на европским узорима, опремане су искључиво пушкама са бајонетом, што је одговарало савременим тактичким захтевима. Насупрот њима, народна војска или милиција остала је верна дотадашњој пракси, потврђеној још у *малом рату* (*Frei-Corps*), операцијама против Пазваноглуа и у борбама вођеним до краја 1808. године. Сваки пешак носио је пушку, један или два пиштоља и јатаган, а милицијски коњаник – „*vier* (четири!) *Pistolen, einen Säbel, auch wohl nur das lange Messer* (јатаган) *und häufig Piken*“. Како пешаци, тако и нахијски милиционари *йоџисајти* у коњице, и даље су „*сами себи, како седло, њако и све друге њојребне ствари набављали*“.¹³ Милиција је углавном користила „*џанџице*“ односно „*арнауџке*“ и популарне „*крџалишке*“, називане и „*рашком*“. „*Арнауџке*“ су биле дуге, витке пушке малог калибра са *микелет* механизмом и специфичним завршетком главе кундака у облику слова „Т“. Рађене су под снажним северногалијанским утицајем у Призрену, Ђаковици, Скопљу, Котору, Рисну и радионицама северне Албаније. „*Крџалишке*“ су се одликовале арапско-берберским типом повијеног

¹² М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије до 1842, I, Београд 1901, 83, 86; Р. Петровић, Први српски устанак – акти и писма на српском језику, књига I, 1804-1808, Београд 1977, 405, 412-415.

¹³ Р. Новаковић, Уз чланак „Einiges über Serbien und die ordnung der dinge daselbst“, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 6, Београд 1969, 129; Деловодни протокол Карађорђа Петровића 1812-1813, Крагујевац-Топола 1988, Но. 1361, 1363, 1540; А. Ивић, Списи бечких архива о Првом српском устанку, књига IX – година 1811. Српска академија наука и уметности (даље САНУ), Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Друго одељење – споменици на туђим језицима, књига XIX, Београд 1971, 275, 283.

кундака са заобљеним усеком врата и рашљастом главом. Овај тип пушака израђиван је у централној Албанији, Дебру и Тетову, а коришћен је од стране телесне гарде босанских и албанских паша, састављене од најамника – *крџалија*.

Када је у питању однос према оружју, од не малог значаја био је исламски утицај, односно, третирање оружја као значајног сигнума како друштвеног тако и положаја власника на хијерархијској лествици војног и политичког апарата. На посебној цени било је оружје украшено племенитим материјалима. Значајан део капитала који су истакнутије личности стекле током револуције чинило је – раскошно оружје. При томе, преовладавали су артефакти балканских оружарских радионица, потпуно прилагођени источњачком укусу. Вредност оружја највише је дошла до изражаја током трагичних догађаја 1813. године. У *Ausweissu*, односно попису ствари одузетих од Карађорђа Петровића у Земуну 2/14. октобра 1813. године, наводи се „2 Paar mit Silber montirte Pistolen”.¹⁴ У „Назначениу вешчи... одузети Младену Миловановићу због истражни дугова”, 22. октобра 1813, налазило се „...11 мали њушака, од који два њара сребрни јесу, сребром окована три њара њишићоља и 6 њари њишићоља са жутим јабукама”.¹⁵ Након повлачења у Аустрију, „сваки Србин по закону онога гсударства оружје свое на брегу (Саве или Дунава) њоложиши је морао. Но, будући оружје сербско много сребром оковано и њозлаћено, молили су Срби да им барем дозволе с онога сребро њоскидати, кое је у неких цјело имјение состиављало. Но, њогранични началници кои су оружје њибирали, не само дали нису, но на очи онога Срба оружје његово њожежду своих њријатеља њодјелили су...”.¹⁶ Ови подаци указују да је у Србији од 1804. до 1813. године најзаступљеније било оружје метохијских радионица, а свакако је најцењенија била „леденица”.

Међутим, након увођења *војнице* а нарочито након формирања регуларних јединица, исказао се недостатак модернијег, једнообразног стрељачког оружја европске провенијенције, које би одговарало савременим тактичким захтевима. Први покушај легалне набавке формацијског оружја уследио је још током боравка устаничке депутације у Бечу,

¹⁴ В. Поповић, Карађорђево ствари и новац у бекству у Срем, Гласник Историјског друштва у Новом Саду, књига I, Сремски Карловци 1928, 134.

¹⁵ Р. Петровић, Грађа за историју Првог српског устанка, Београд 1954, 192.

¹⁶ С. Гавриловић, Војводина и Србија у време Првог устанка, Нови Сад 1974, 380, напомена 323.

од јануара до марта 1806. године. Због деликатног положаја Аустрије у време Наполеонових ратова, али и несумњивих аспирација Беча према Србији, ови захтеви изазвали су супротан ефекат. Државна, односно Дворска канцеларија је преко Ратног савета увела најстрожу забрану трговине ратним материјалом са Србијом и појачану контролу на граничном кордону. Овакав став суседне царевине приморао је устаничко вођство да приступи илегалној набавци оружја. На састанку у Топчидеру 2/14. јуна 1806. године, Димитрије Марковић из Сремске Митровице задужен је за снабдевање западне Србије, Стефан Живковић, Драгутин Милутиновић и Милош Урошевић – главног устаничког логора у Топчидеру, односно централне Србије, а Лазар Поповић из Оршаве – источне Србије. Побројани лиферанти ангажовали су велики круг оружара, трговаца и шпедитера широм царевине. Оружје је набављано из више извора, при чему је вешто коришћена тренутна војно-политичка ситуација у Аустрији. Као прво, у царевини нису постојала строга ограничења трговине *цивилним* (нестандардним и ловачким) оружјем. Даље, приватне мануфактуре бавиле су се производњом делова или комплетног војног оружја, које је у државним војним арсеналима (*Wien, Wejperly*) само примано, евентуално склапано и жигосано. Транспорт полуфабриката или готових производа од радионица расутих широм земље до централних арсенала није контролисан. Наполеонове ратове затекли су Аустрију у жеку модернизације наоружања, што је посебно компликовало контролу токова оружја. Подизање и опремање угарско-хрватске Инсурекције (*Insurrection*) и Домобранства (*Landwehr*) само је допринело махинацијама са војним оружјем. Сем тога, није било могуће контролисати ни судбину оружја повратника са војишта (рањеници, дезертери) као и оружја побачаног или изгубљеног у великим сукобима (разбијање Инсурекције код *Győr-a* 14. јуна 1809). Коначно, из патриотских али и чисто материјалних побуда, поједини руковооци локалних граничарских складишта и арсенала (*Zeughaus, Arsenal*) упуштали су се у препродају оружја. Трговачко-кријумчарска мрежа покривала је Горњу Аустрију (*Ober Österreich*), Штајерску (*Steyr*), Корушку (*Körtner*), Крањску (*Krain*), комплетну Војну крајину (*Militär Grenze*) и Мађарску (*Ungarn*). Оружје је углавном транспортовано речним путевима Мура–Драва–Дунав *via* Осјек у Славонију и Срем, одакле је пребацивано у Србију.

Србима је достављано ловачко, цивилно и застарело формацијско оружје – *комисијске* пушке (*Kommiss-flinte*) М.1754 калибра 6/4 ло-

та (према маси зрна – 26.25 г, чему је одговарао пречник од 18.3 мм). Наиме, током 1798. године аустријска војна комисија предвођена генералом Унтербергером (*Unterberger*) усвојила је модерније оружје калибра 5/4 лота (24.53 г, односно 17.6 мм). Старе пушке М.1754 повлачене су у магацине или предаване *другој линији* (Домобранству, Инсурекцији), тако да је њихову судбину било тешко контролисати. Сем тога, на илегалном тржишту пала је цена овог оружја што је знатно олакшало његову набавку.¹⁷

Други извор снабдевања устаничке војске представљала је руска помоћ. Руси су први контингент војног материјала упутили у Србију тек августа месеца 1808. године а сукцесивне испоруке трајале су до јесени 1809. године. Пушке намењене устаницима потицале су из вишкова Молдавске (Дунавске) армије односно њене 16. дивизије (комплетирана на просторима Кијевске губерније 12/24. јула 1807). Већ и чињеница да је оружје издвајано из „вишкова”, довољно говори о његовом квалитету. То су биле застареле пушке, углавном из ратног плена стеченог током Седмогодишњег рата и ратова са Шведском и Турском. У Србији је упућивано оружје пруског (М.1723/40), шведског (М.1738) и турског порекла (најразличитији типови, углавном занатске израде). Сем тога, устаницима је уступљен и мањи контингент пушака наручених у Аустрији, карактеристичних по лажној сигнатури *Тула* (утиснутој ради скривања праве провенијенције оружја). Практично, руску помоћ чинило је оружје које је по тактичко-техничким карактеристикама било инфериорније чак и у односу на старе аустријске *комисијске* пушке, па је разумљиво огорчење Карађорђа, устаничког вођства и обичних бораца због квалитета и квантитета руске савезничке помоћи.¹⁸

Током Другог српског устанка није било значајнијих набавки стрељачког оружја. Све до верификације Хатишерифа 8–10. (20–22) октобра 1830. (*7. Rehjul-Jevelja 1246*), пушке су илегално куповане у суседној Аустрији. Као најспособнији лиферанти истакли су се Мита Савић, Арон Деспинић и Хаим Давид–Давичо. Ови трговци су и даље набављали старе, *комисијске* пушке М.1754, што је 1827. године констатовао и Ото Дубислав Пирх.¹⁹ Ситуацију ће донекле променити Хати-

¹⁷ Б. Богдановић, Наоружање војске у Првом српском устанку, Зборник Историјског музеја Србије, бр. 21, Београд 1984, 44-54; Б. Богдановић, Пушке – два века пушака на територији Југославије, Београд 1990, 18-24.

¹⁸ Б. Богдановић, *op.cit.*, 54-59; Б. Богдановић, *op.cit.*, 24-27.

¹⁹ Б. Богдановић, *op.cit.*, 28-29.

шериф којим је султан Махмуд II (*II nci Mahmud*, султан 1808–1839) дозволио, „да би се *йредућредили нейоредци, који би се у Србији могли догодити, и да би се кривци казнили,...* (да) *Књаз Милош у својој служби (може држати) нужне војнике*”.²⁰ Милош је документ искористио као покриће за легализацију набавке оружја из Аустрије. Хаим Давид је 1833. године склопио аранжман са фабрикантом и трговцем бароном Дитрихом (*Dietrich*) из бечког предграђа Отакринга (*Wien-Ottakring*) о изради и испоруци аустријских мускета М.1798. Међутим, први контингент експедиран из Беча чиниле су старе, површно репариране пушке наслеђене из Наполеонових ратова. Након енергичне интервенције кнеза Милоша, Дитрих се придржавао клаузула уговора, испоручујући искључиво новоизрађено оружје.

Увоз из Аустрије, скопчан са политичким притисцима и заостан од умешности лифераната, приморао је кнеза Милоша да се окрене Русији. Према *Назначенију* од 26. јуна/8. јула 1836. године, у Тулском оружном заводу требало је набавити 2000 пушака и 300 пиштоља. Реализацији овог посла приступило се тек након саветовања војних старешина о начину набавке оружја, које је одржано у Крагујевцу 9/21. јануара 1837. године. Маја месеца набавка из Туле препуштена је трговцу из Одесе, Лукијану Лучићу. Због импликација изазваних политичким превирањем у Србији, Русија је наведено оружје испоручила тек априла 1840, односно новембра 1842. године. Након повлачења руске армије из Мађарске (1849), цар Никола I (*Николай I*, цар 1825–1855) уступио је Кнежевини Србији још 3000 пушака интервенционистичке армије.²¹ Обе партије руског оружја биле су модела 1808. године у калибру 7 линија (17.78 мм). Уједно, ово је био последњи контингент спредпунећих *кремењача* који је набавила официјелна Србија.

Црногорци су се све до друге половине XIX века оружјем снабдевали искључиво из ратног плена и куповином из околних турских и млетачких крајева. На набавке ратног материјала из Далмације у периоду између Кандијског и Морејског рата указује и преписка између „*воводе Ивана Иликовића одъ Кучьхъ*” и „*ченерала одъ Делвмације, одъ Арбание*” (генералног провидура Ћирдома Корнара).²² Трговина је била

²⁰ М. Петровић, *op.cit.*, 264.

²¹ Др Драгослав Страњаковић, Влада Уставобранитеља 1842-1853. године, Београд 1935, 233; Б. Богдановић, *op.cit.*, 29.

²² Г. Станојевић, Писма црногорских и брдских главара Млечанима између Кандијског и Морејског рата, Историјски записи 2, књ. XXIV, Титоград 1967, 349.

развијена и са радионицама Котора, Рисна, Пераста и Хеџег Новог. У овим местима производња ватреног оружја почела је да буја након Морјејског рата односно након потпадања под доминацију Венеције. У Котор, Рисан и Херцег Нови имигрирали су и мајстори из Фоче, Мостара, Требиња, Подгорице и Старе Црне Горе, тако да је у овим приморским местима настајало оружје са изразитим преплитањем утицаја Истока и Запада. Типичан пример је пушка *џефердар* (*džefërdâr, cevherdar*).²³ Међутим, Црногорци се никада у потпуности нису могли ослонити на помоћ Венеције. Јуна 1712. године, када је Данило Петровић (1697-1735) водио крваве борбе са босанским намесником Ахмет-пашом, Млетачка република је приморском становништву забранила продају оружја и пружање азила Црногорцима. Идентична ситуација поновила се и две године касније, током офанзиве босанског беглер-бега Нуман-паше Чуприлића (1714-1719) и скадарског санџак-бега Ахмет-паше. Помоћ од 300, односно 400 пушача које је Венеција упутила Црногорцима 1717. и 1718. године (пред заједничку акцију против Бара у млетачко-турском рату 1714-1718), треба схватити као преседан учињен искључиво из личних интереса *Serenissime*.²⁴ Крилатица да су црногорске „оружнице (биле) у Турској” (при чему се првенствено алудирало на начин набавке) најбоље указује да су Црногорци користили исте типове оружја који су се сретали и у предустаничкој и устаничкој Србији. Сем тога, код Црногораца је још више била изражена љубав према раскошном оружју. Нићифор Дучић тврди да је њихово „оружје и одијело вриједило више него чистијаво имање”, а Вук Караџић наводи да је „лијепо и добро оружје једина... сџивар до чега Црногорац много држи, и у чему он гледа свој накић... Често се може видјети код њих одјевоног Црногорца најчистијим сребром оковане мале њушке и вјештачки израђене, које се због свога сјаја зову леденице”.²⁵ С друге стране, Црногорци су, слично Турцима, имали конзервативан однос према оружју. Све до сре-

²³ Ђ. Петровић, Бококорторско оружарство у прошлим вековима, Бока 18, Херцег Нови 1986, 43-47; Др Ђурђица Петровић, Трговина производима домаћих оружара у југословенским областима под Турцима у XVIII и XIX веку, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, Етнологија, Нова серија, св. 43/44, Сарајево 1989, 1-12.

²⁴ Љ. Полексић, Кратак преглед историског развоја црногорске војске, Ратник, X, Београд 1931, 79.

²⁵ Р. Драгичевић, Неколико архивских података о црногорској народној ношњи и оружју, Гласник Етнографског музеја у Цетињу, II, Цетиње 1962, 49; Вук Стеф. Караџић, Црна Гора и Бока Которска, Београд 1975, 109.

дине XIX века остали су привржени архаичном али њима добро познатом *микелетју* и традиционалним формама занатских пушака и пиштоља.

II

У време када се већина армија убрзано преоријентисала на модерније перкусионо спредпуњеће оружје (*кајисларе*), Кнежевина Србија је располагала са око 15.000 већ амортизованих, државних глаткоцевних *кремењача*. Сем тога, у приватном власништву се налазило око 150.000 пушака чији квалитет није био вредан помена (занатско оружје са *микелет* механизмима, ловачко оружје). Покушаји да се модерније оружје набави у иностранству углавном су се завршавали неуспехом. Захваљујући везама Илије Гарашанина и труду начелника *Главног военог штаба* Константина Магазиновића, новембра 1852. године добијена је начелна сагласност Наполеона III (*Napoleon III*, цар 1852–1870) да се Србији прода 2000–3000 француских перкусионих карабина *a Tige M.1846*. Међутим, овај посао, као и уговор о куповини 3000 жлебљених (M.1842) и 12.000 глаткоцевних (M.1840) *кајислара* (склопљен са Француском у пролеће 1853), због ембарга осталих великих сила није реализован.²⁶ *Главни воени штаб* тада се одлучио за другу солуцију – домаћу адаптацију постојећих *кремењача* на перкусиони систем. Константин Магазиновић је 29. маја/10. јуна 1855. године од *Државног совјета* затражио суму од 2550 форинти за куповину нспходних машина и делова за трансформацију и жлебљење глаткоцевних пушака. Но, *Совјет* је упорно инсистирао на набавци новог оружја у иностранству, па је ова иницијатива одбијена.²⁷

СТИЦАЈЕМ ОКОЛНОСТИ, 9/21. новембра 1856. године у Београд је стигао опуномоћени представник Белгије при Порти, Блондел д'Килбрек (*Blondell de Cuelbroeck*).²⁸ Килбрек је кнезу Александру Карађорђевићу и *попечителу внупрени дела* Константину Николајевићу (у чији ресор је спадао и *Главни воени штаб*) понудио помоћ у набавци 10.000 пушака *a la Minié* из једне од белгијских фабрика и школовању српских стручњака у његовој земљи. Убрзо је добијено и обећање ау-

²⁶ Др Драгослав Страњаковић, *op.cit.*, 234-236. 239; Ј. Ристић, Спољашњи одношаји Србије, II, Београд 1887, 176.

²⁷ Архив Србије (АС), Совјет, 1855, бр. 285, Б. Но. 934.

²⁸ Српске новине, 11/23. новембар 1856 (XXIII 205), 1057.

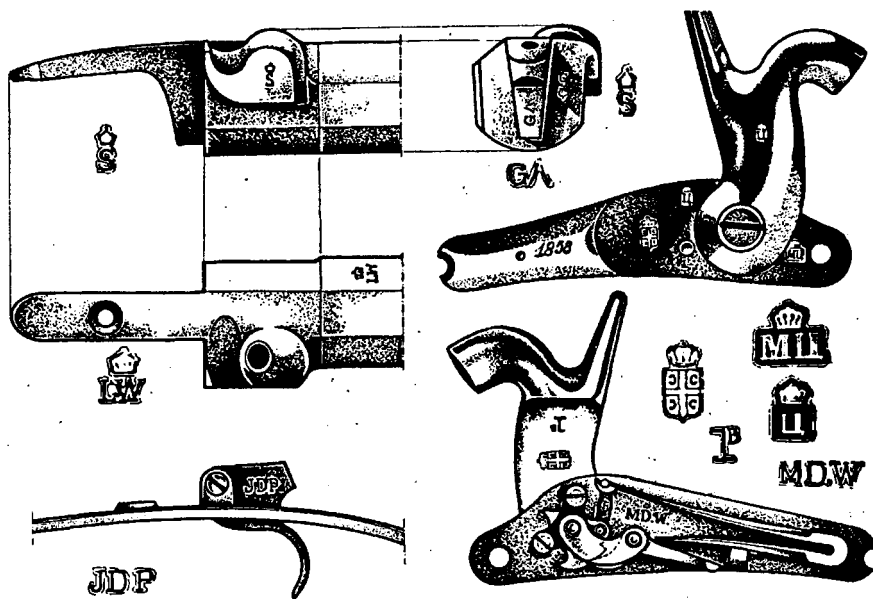
стријског конзула Теодора Теје Радосављевића да ће Беч дозволити транзит оружја преко своје територије. Ради реализације ових планова 22. новембра/4. децембра 1856. године у Белгију су отпутовали нови начелник *Главног военог штиба*, артиљеријски потпуковник Миливоје Петровић Блазнавац и поручник Коста Протић. Блазнавац је ради усавршавања у „*шицецијалности артиљеријској и да буду причислени једној оружној и једној капислоној фабрици*”, повео и потпоручнике Илију Чолак-Антића и Арсенија Поповића. Потпоручнику Кости Надрљанском, који се налазио у Паризу, наредио је да им се придружи у Лијежу (Liege), где би „*слушао ипроиехнику*”.²⁹ Блазнавац је у Лијежу ступио у контакт са познатим фабрикантом Огистом Франкотом (*Auguste Francotte*), који му је демонстрирао свој карабин 17.8 мм *a la Minié*. Српски официр је на оружју унео низ измена, прилагођавајући га специфичним условима српског војишта. На основу ових измена и ригорозних захтева по питању квалитета (све цеви су биле дамасциране), Блазнавац је наручио 10.000 пушака, артиљеријске и коњичке мускетоне и пиштоље. Ради пријема оружја, средином фебруара 1857, у Лијеж је отпутовао и контролор крагујевачке *Пушкарнице* Михаило Цвејић. До краја 1858. године Франкот је Србији испоручио 8316 пушака. Међутим, незадовољна династичким и политичким променама након Светоандрејске скупштине, Аустрија је ускратила даљи транзит оружја. У Бечу, Боденбаху (Bodenbach) и Земуну заплењене су 774 пушке, док је у Лијежу остало неиспоручено још 910 пушака, 464 артиљеријска и 200 коњичких мускетона и 600 пиштоља.³⁰ Пушке М.1856 (сл. 1) сврставане су у највишу класу перкусионог оружја са жлебљеним цевима. Ауторитети епохе оценили су да су квалитету пушке највише допринеле Блазнавчеве иновације, па су је и назвали системом *Мини-Франкој-Пеишровић*.³¹ У земљи, ово оружје је било познато под називом „*венсенских*” (по типу прогресивних жлебова развијених у *Vincennes*-у) или „*белгијских*” пушака („*белгинке*”).

Квантитет нових пушака ни приближно није задовољавао потребе оружаних снага Кнежевине Србије. Блазнавац је овога био свестан и

²⁹ Љубодраг П. Ристић, Белгијски опуномоћени министар Блондел у Београду (1856), Историјски часопис Историјског института САНУ, књ. XXXVIII, 1991, Београд 1992, 281-285.

³⁰ АС, Савет, П. Но. 9/860, бр. 116.853/1948; Ј. Ристић, *op.cit.*, 193.

³¹ R. Schmidt, *Die Handfeuerwaffen und technisch-historische Entwicklung bis zur Gegenwart*, Basel 1875, 148.

Сл. 1. Перкусиони механизам система *Francotte-Пейроновић* М.1856 са жигом контролора Михаила Цвејића и грбом Кнежевине Србије („белгинка“, „венсенски штићу“). Цртеж Г. Тојић

пре поласка у Лијеж, па је Протића, Чолак–Антића, Поповића и Надрљанског задужио да овладају техником конверзије *кремењача* на *кајисларе*, жлебљења цеви и израде перкусионих каписли и, евентуално, пронађу погодног испоручиоца опреме за наведене захвате. Блазнавац се држао прагматичне идеје свог претходника Косте Магазиновића, сматрајући да је домаћа конверзија једино реално решење с обзиром на финансијске могућности земље. Начелника *Главног военог штаба* подржавао је и његов претпостављени – *йойечийељ внујрени дела*. Вш 31. маја/19. јуна 1857. године (значи, у време када су српски официри још увек боравили у Белгији) ово *йойечийељство* је обновило захтев за набавку неопходних машина за конверзију. Коначно, 11/23. септембра *Совјетј* се помирио са реалношћу. Кнз Александар Карађорђевић је 26. септембра/8. октобра 1857. одобрио да је за 1700 талира у Лијежу набаве „2 машине за љрављење нишана (због промене балистичких перформанси оружја), 2 машине за извлачење олука (жлебљење цеви), 20.000 љрамида (пистона) за *кајисле*, *мајрице* (алати) за *нишане* и *орозе* (удараче), *калуји* за *курушуме* и *мајрице* за *љресовање курушума*“. У то време у Србији је постојало око 15.000 *кремењача* погодних за конверзи-

ју.³² Предрачун је показао да би радови на адаптацији једне пушке вредели један дукат, па је Совјет 26. јула/7. августа 1858. године одобрио 15.000 талира неопходних за реализацију предвиђених послова. Међутим, минималан број машина и квалификованих радника ограничавали су продуктивност на само 1800 конвертованих пушака годишње. На разрешењу уског грла 1861. године поново је ангажован Блазнавац, дотле у немилости династије Обреновића. Са новог места управника крагујевачке *Тойполивнице*, он се изборио за повећање новчаних субвенција и набавку још 20 машина за жлебљење (почетком 1863), а за главног контролора *Пушкарнице* поставио је човека са драгоценим искуством стеченим у Лијежу – Михаила Цвејића. Захваљујући овим мерама, већ марта 1863. крагујевачки погони су имали дневни капацитет од 20.000 *куршума* и 40.000 каписли, а месечно су жлебили 300 цеви и конвертовали 1000 пушака.³³

У то време кнез Михаило је покренуо један од својих најамбициознијих пројеката, са далекосежним последицама по будућност земље – оснивање Народне војске. Овај сложени посао захтевао је и одговарајућу материјалну припрему. Око 20.000 *кайислара* (од тога само 8000 модерних, заиста употребљивих „*белгинки*“) ни приближно није задовољавало потребе Народне војске са потенцијалом од око 200.000 бораца. Решење проблема наоружања је Гарашанин, као убеђени франкофил, поново потражио у Паризу. Након низа брзоплетих потеза и изјава потпредседника Преображенске скупштине Манојла Јокића, који су само будили лажне наде, француски посланик при Порти је 18/30. новембра 1861. године саопштио Јовану Ристићу да су очекивања Београда потпуно нереална.³⁴

Охрабрујуће вести о евентуалној помоћи у оружју стигле су марта 1862. из Русије. Ради убрзања испуњења овог обећања, 5/17. јуна исте године у Русију се упутио бивши *попечител* *внутрених дела* Атанасије Николић. Николић је поверену мисију реализовао крајем исте године. Српском представнику је из арсенала у Херсону предато 36.200 глаткоцевних перкусионих пушака М.1845 и 3000 жлебљених *кайислара* М.1854 у калибру 7 линија односно 17.78 милиметара. Оружје је у

³² Предлог Попечитељства внутрени дела од 11. септембра 1857, В. No. 1256; Закључак Совјета од 11. септембра 1857, В. No. 1094; Решење кнеза Александра Карађорђевића од 26. септембра 1957, В. No. 1355, АС, ПО. 13/52, ЈАБ. бр. 1098/1948

³³ Б. Богдановић, Сто четрдесет пет година Застава оружја Крагујевац, Крагујевац–Београд 1998, 7-9.

³⁴ Др Драгослав Страњковић, *op.cit.* 239; Ј. Ристић, *op.cit.* 176.

Крагујевац стигло тек крајем јануара 1863. године.³⁵ Већ застареле и током Кримског рата амортизоване пушке М.1845 нису могле задовољити потребе српске војске. Да би се њихове тактичко-техничке карактеристике прилагодиле савременим захтевима, крагујевачка *Пушкарница* је приступила олучењу „*просѣих пушака без анеѣа* (жлебова)”. Због истрошености цеви, једино техничко решење огледало се у примени *прогресивних* или *венсенских* жлебова. Дубина урезаних олука код барутне коморе износила је 0.5 мм, да би до уста цеви опала на 0.3 мм; тако је калибар нападно жлебљених руских пушака (М.1845/63) износио 17.78–18.1 милиметара.³⁶

„*Венсенске*” (М.1856) и руске пушке (М.1845/63 и М.1854) представљале су једино перкусионо жлебљено оружје које је српска војска увела у стандардно наоружање и користила га више од једне деценије. Све *каџисларе* набављене након 1863. године биле су намењене конверзији на нове, острагпунеће системе и нису употребљаване у изворном облику.

Црна Гора је у посед перкусионог оружја први пут дошла током битке на Граховцу, од 7. до 10. маја 1858. године. Том приликом од Турака је заплењено 3000 глаткоцевних (М.1840 и М.1846, калибра 18 мм) и 1000 жлебљених (*Minié* М.1850, калибра 17.75–17.8 мм) *каџислара* француско–белгијског система. По узору на Србију, уз стручну и финансијску помоћ Београда, Црногорци су од 1867. до 1869. године у Ријечи Црнојевића изолучили 3000 застарелих *каџислара* из граховачког плена. Даље набавке перкусионог оружја биле су плод сарадње Београда и Цетиња на припремама за ослободилачке ратове.³⁷

III

Реализација амбициозне политике кнеза Михаила и Илије Гарашанина зависила је од спремности војске за намењену ослободилачку мисију. Водећа улога у модернизацији наоружања и прилагођавању савременим тактичко-техничким захтевима поверена је Миливоју Петровићу Блазнавцу. Блазнавац је био реалиста, свестан да због финансиј-

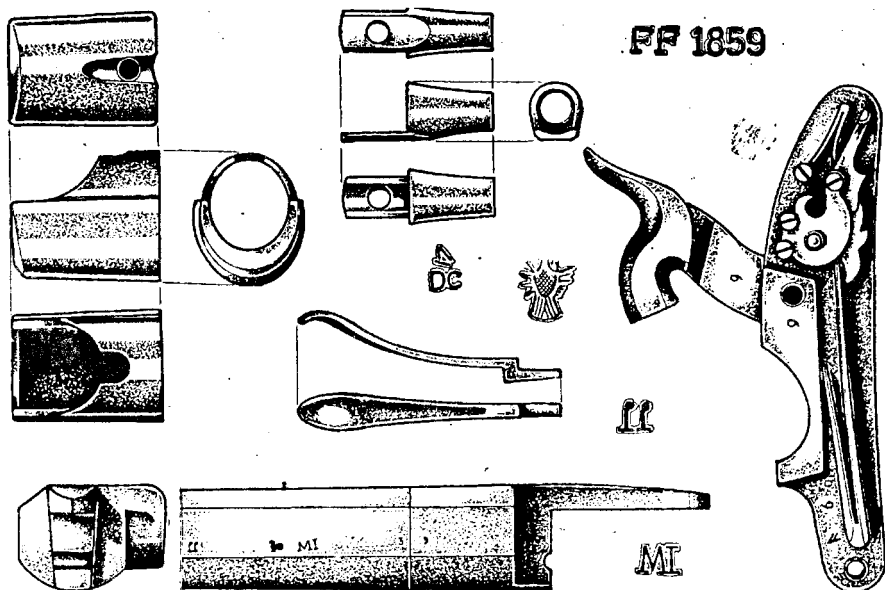
³⁵ Р. Петровић, Дипломатски спор о преносу српског оружја 1862. преко Румуније, Годишњица Николе Чуића XLVIII, Београд 1939, 198-200.

³⁶ Б. Богдановић, *Пушке...*, 29, 41-43.

³⁷ Б. Богдановић, Преглед пешадијског наоружања црногорске војске 1850–1900. године, Гласник Цетињских музеја, IX књ, Цетиње 1976, 83.

ских ограничења тешко може пратити муњевити напредак ратне технике. Иако половично, једино реално решење лежало је у конверзији *сјредњача* на неки јефтинији острагпуњећи ситем. Да би се и ова зами-сао реализовала, претходно је требало набавити око 60.000 *сјредњача* са адекватним балистичким карактеристикама. У том циљу, Миливоје Петровић Блазнавац је на седници *Министарског савета* од 16/22. јула 1866. године затражио „*суму новчану... мимо редовног буџета... у њри милиона гроша њорески*”.³⁸ Перкусионе пушке којима је располагала српска војска по калибру и степену амортизованости нису испуњавале ни основне норме неопходне за конверзију. Користећи се повољним ме-ђународним околностима (пораз Аустрије 1866, огромне количине оружја намњеног извозу у Северну Америку које су, након завршетка Сецесионистичког рата, остале без купца), Блазнавац и Филип Христић су, уз Гарашанинову помоћ, из Аустрије увезли 27.000 одличних перку-сионих жлебљених *сјредњача* система Лоренц (*Lorenz*) 13.9 мм М.1854. Куповина овог оружја углавном је изведена у координацији са Цетињем, што је диктирала заједничка политика кнеза Михаила и кне-за Николе Петровића, нарочито након потписивања тајног уговора 23. септембра/5. октобра, односно 14/26. октобра 1866. године. Наиме, ау-стријски цар Франц Јозеф (*Franz Joseph*, цар 1848–1916) је почетком 1865. године са чисто политичком конотацијом кнезу Николи I Петро-вићу поклатио 400 стандардних *ловачких шјџуцева* (*Jägerstutzen*) 13.9 мм Лоренц М.1854 (сл. 2). Искористивши прорачунату благонаклоност Беча, црногорски кнез је 19/31. марта затражио одобрење за набавку још 5000–6000 *шјџуцева*. Приликом повратка са београдске прославе педесетогодишњице Другог српског устанка (23. мај/4. јуни), кнежев изасланик Петар Вукотић се по овом питању у Бечу састао са руским амбасадором грофом Ернестом Рустововичем Штекелбергом. Наиме, Никола је одбио Михаилову новчану помоћ за набавку оружја у висини од 13.000 (дуката?), знајући да ће трошкове покрити Русија. Вукотић је од 28. јуна/10. јула са фабрикантом Томасом Седерлом (*Tomas Sederl, Wien-Ottakring*) потписао уговор о изради 4000 *шјџуцева*. Међутим, по-казало се да је за реализацију посла ипак била неопходна помоћ офици-јелне Србије, како због веза и утицаја на Томаса Седерла, тако и због ангажовања лиферанта Лазара Трифковића. Кнез Никола се у другој по-ловини 1865. године по овом питању два пута обратио Гарашанину. Пр-

³⁸ Др Н. Шкерковић, Записници Министарског савета Србије 1862–1898, Београд 1952, 38.

Сл. 2. Перкусциони механизам система Lorenz M.1854 („бечки штицу“).
Цртеж Г. Тошић

ви пут му се захвалио „... поводом ревностнога судјеловања” у набавци оружја, напомињући да је у Цетиње већ стигло 3000 пушака. Основни циљ овог писма био је да се издејствује помоћ у муницији. Наиме, како „... само оружје без пољне муниције ништа не помаже...”, Гарашанин је замољен да „... од својега Високога Двора помоћ од 2–3 милиона фишека изради за речене пушке”. Ускоро се црногорски кнез поново обратио Гарашанину, обавештавајући га да „је уз оне 4000 пушака... још једну (хиљаду?) за своје новце набавио”. Из преписке се види да су нови „бечки штицуци” плаћени из руске финансијске помоћи, личних средстава Николе I али и новца покојног владике Петра II који је био уложен у Петроградској банци. Гарашанин 8/20. марта 1867. године наводи да су „пушке... које е Ваша Светлост (кнез Никола) у Бечу дала правити (1865)” – „енглеског калибра”, значи .577 (14.7 мм).³⁹ Како ће

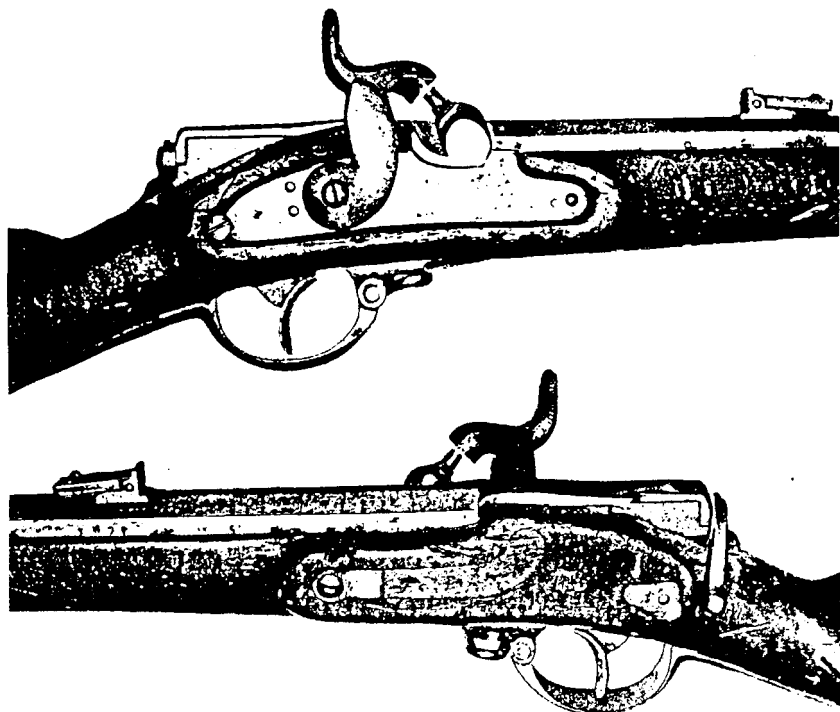
³⁹ Б. Богдановић, Преглед пешадијског наоружања..., 84; Др Владан Ђорђевић, Црна Гора и Аустрија 1814-1894, Српска Краљ. Академија Наука и Уметности, Посебна издања, књ. XLIX, Друштвени и историјски списи, књ. 19, Београд 1924, 228; П. Поповић, Односи Србије и Црне Горе у XIX веку, 1804-1903, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, књ. XXXV, Београд 1987, 230, 235, 253, 263; Црна Гора и Србија у 1862. години, Записи 14, Цетиње, 114-117, 182.

се показати, ова одлука је била условљена тежњом Београда и Цетиња за унификацијом калибара ради међусобне логистичке подршке. Почетком 1867. године, уз сагласност канцелара Бизмарка (*Otto von Bismark*, 1867–1871. председник пруске владе, 1871–1890. немачки канцелар), Србија је у Хамбургу купила и 28.000 саксонских *кайислара* М.1850/56 у калибру 0.62 саксонска цола (~ 14.7 мм, што је одговарало британском калибру .577). Саксонија је оружје наручила у белгијској фирми „Ma-herbe”, али по узору на француски систем Мини. Део ових пушака био је намењен извозу у Северну Америку и у хамбуршкој луци је чекао на укрцавање ради транспорта преко Атлантика. Како је у међувремену грађански рат у Америци окончан, оружје је остало без купца па су га Срби добили по повољној цени. Због замршеног порекла, ове пушке ће се у Србији називати „америчким” (према првобитном купцу) или „француским” (према систему), а у Црној Гори – „белгијским” (према произвођачу). Придев „немачки”, који је био најраслонији, потиснут је у сенку. Стручњаци крагујевачке *Пушкарнице* су у Хамбургу 5000 пушака М.50/56 преконтролисали, запаковали и 8/20. марта 1867. године упутили као поклон у Цетиње. Оружје је допремљено до Трста где га је преузео српски војни лиферант Лазар Трипковић (Трифковић). Уз уредну аустријску транзитну дозволу, Трипковић је товар бродом транспортовао до Котора, одакле је 26. априла/8. маја пренесен у Цетиње. Сем 5000 пушака, које су чиниле официјелни поклон Кнежевине Србије, Трипковић је о свом трошку за Црногорце набавио још 500 „белгијских (саксонских) *шйцуева*” М.50/56. Кнез Никола се 4/16. маја захвалио кнезу Михаилу на срећно приспелом оружју. Осталих 23.000 пушака транспортовано је у Крагујевац, ради адаптације на неки од конверзионих острагунећих система.⁴⁰

Због спољнополитичких импликација (Зворничка криза) Министарски савет је на Блазнавца вршио притисак да убрза модернизацију наоружања. Без много времена и средстава, Блазнавац је повукао један од ретких погрешних потеза у својој каријери: определио се за колико једноставан и јефтин, толико и лош конверзиони затварач Американца Џејмса Грина (*James D. Green*), базиран на папирном дводелном метку (са сепаратном капислом). Почетком 1867. године крагујевачка *Пушкарница* је оспособљена за израду неопходних делова затварача и саму конверзију, па је већ фебруара месеца исте године започета преправ-

⁴⁰ Б. Богдановић, *ibid*, 85.

ка лоренцових пушака на Гринов систем (популарне као „*гриноваче*”, сл. 3). Радовима у Крагујевцу руководио је Илија Чолак–Антић, али уз сталну Блазнавчеву контролу и сугестије. Двојица искусних официра су још током радова уочили низ недостатака „нове” пушке.⁴¹ Када је оружје први пут практично употребљено за испаливање почасног плотуна на сахрани Узун–Мирка Апостоловића, више од половине пушака је „*слагало*”. Након овог инцидента, и капетан Љубомир Апостоловић–Узунмирковић је предложио реконструкцију „*гриновача*”.⁴² Због очитих недостатака, од предвиђених 27.000, на Гринов систем прерађено је 12.000 лоренца. Исхитрено опредељење за неусавршени систем скупо ће коштати српску војску. У ратовима 1876–1878. године дошле су до пуног изражаја све мане овог оружја.

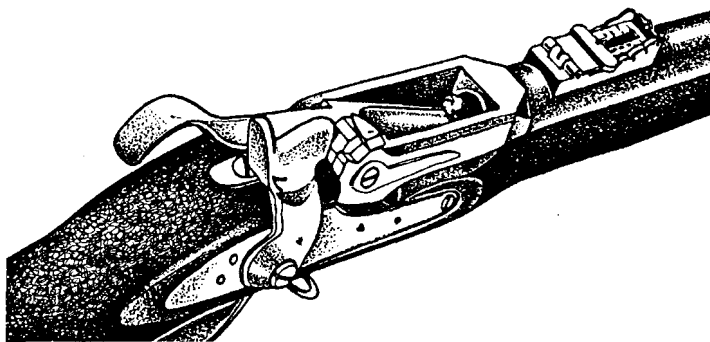

Сл. 3. Једнометна конверзиона пушка 13.9 мм система *Green M.1867* („*гриновача*”)

⁴¹ Ј. М. В, бригадни ђенерал, Прилог историји развића српске артиљерије, Ратник, XI, Београд 1934, 68-77.

⁴² *Incognitus*, Српска народна мисао и М. Пироћанац, Београд 1895, 45-47.

Да би се ситуација бар делимично спасла, нови министар војни Јован Бели–Марковић, још 14/26. априла 1869. године је од Министарског савета затражио кредит од четири милиона гроша за куповину патента новог затварача и неопходних уређаја и машина за конверзију и израду одговарајуће муниције. Бели–Марковић је у захтеву за кредит прешутао прави разлог преоријентације на нови систем и о ранијим Блазнавчевим напорима изразио се само у суперлативу.⁴³ Након низа тестова извршених у Доњем граду београдске тврђаве, одабрано је решење Американца Хенрија Пибодија (*Henry O. Peabody*, US патент 35.947 од 22. јула 1862. и 10. децембра 1867), базирано на једноделној муницији 14.8x35R.⁴⁴ Патентна права откупљена су од хамбуршке куће „*J. R. McDonald & Co*” (европски заступник „*Providence Tool Co, Rhode Island*”, САД), а затварачи су наручени у Берлину и Бечу, код Томаса Седерла. Контролу и пријем затварача у Немачкој и Аустрији вршили су официри Павле Хорстиг, Коста Протић и Павле Шафарик и контролор крагујевачке *Пушкарнице* Петар Матић.⁴⁵ Сама конверзија поверена је такође Томасу Седерлу. Бечки фабрикант је неопходне машине монтирао у Доњем граду београдске тврђаве.⁴⁶ До 1872. године на Пибодијев систем М.1870 (популарне „*џибодуше*” или „*кашикаре*”, сл. 4)

Сл. 4. Једнометна конверзиона пушка 14.8 мм система *Peabody* М.1870 („*џибодуша*”, „*кашикара*”). На основи цеви жигосан грб Кнежевине Србије.

Цртеж Г. Тошић

⁴³ М. No. 2717 од 26. априла 1869, АС, Савет, бр. 158; 8. мај 1869, АС, Савет, бр. 267.

⁴⁴ Архив Хрватске (АН), *Zemunska trupna brigada (ZTB)*, пов. бр. 127/1869, 42/1871.

⁴⁵ Др Б. Шкеровић, *op.cit.*, 77, 81, 83; М. Јанковић, Дотеривање ватреног оружја, Војин за 1866. год. II, Београд 1867, 327.

⁴⁶ Д. Динић, Историјски развој и постанак Тополивнице у Крагујевцу, Војнотехнички гласник, бр. 12, Београд 1953, 65.

адаптирано је преосталих 15.000 лоренца (претходно прекалибрисаних на 14.8 мм) и све „*француске*” (саксонске) пушке М.1850/56.⁴⁷ Током ратова 1876–1878. године сва постројења за конверзију премештена су у Крагујевац. У *Пушкарници* је 1877. године на Пибодијев систем конвертовано 6308, а након ратова и све преостале „*гриноваче*”. Сем тога, у Бечу, опет код Томаса Седерла, купљено је 1000 коњичких карабина система Пибоди М.70 али у аустријском калибру *11 mm Werndl* и 6000 стандардних пешадијских пушака 14.8 мм М.1870.⁴⁸

Током ратова за ослобођење и независност само се потврдила инфериорност провизорног, конверзионог материјала. И оно мало квалитетног наоружања је током операција истрошено у том степену да се његова замена наметнула као императив. Међутим, стање државних финансија захтевало је да се овом процесу приступи плански и систематично, уз уважавање реалних потреба и могућности земље. Као прво, ради „*научног и практичног испитивања и оцењивања наоружања војске постојећим оружјем и најсходнијег преоружавања новим*”, крајем 1878. године основан је *Армијеријски комитет*.⁴⁹ „У циљу финансијске олакшице наоружавања српске војске са сувременим ваљаним оружјем”, 19/31. јануара 1879. усвојен је и *Закон о усвојеном оружјеном фонду*. Средства за набавку наоружања обезбеђивана су „од свакогодишње уштеде целокупног војног буџета, од улога сваке пореске главе по пола динара... и од добровољних прилога”.⁵⁰

Конечно, министар војни Јован Мишковић је 25. децембра 1878/6. јануара 1879. године наложио *Армијеријском комитету* да изради програм који би омогућио најцелисходнији одабир квалитетног оружја. *Комитет* је одабир препустио *Комисији за избор новог пушчаног модела* на челу са мајором Костом Коком Миловановићем. Од пријава пристиглих на расписани међународни конкурс, у обзир су узете 93 пушке различитих система и произвођача. Избор пушчаног модела представљао је својеврсно отварање кнежевине према свету. У Београ-

⁴⁷ С. Грујић, Војна организација Србије, Крагујевац 1874, 119-120.

⁴⁸ Б. Богдановић, Наоружање српске војске у ратовима 1876, 1877. и 1878. године, Ибарска војска у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. године, Научни скуп поводом обележавања 120. годишњице Јаворског рата, септембар 1996. Чачак 1997, 264-267.

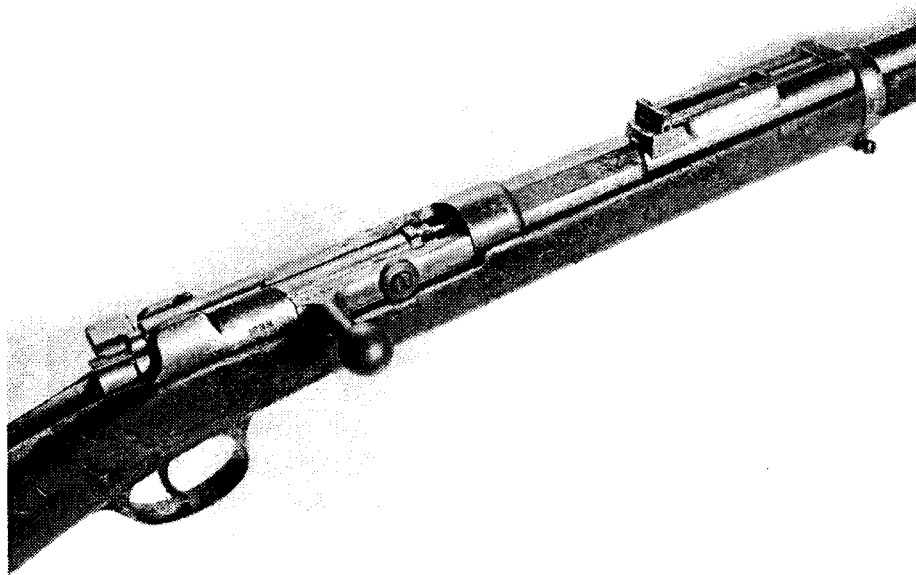
⁴⁹ Сборник закона, уредаба и осталих војних прописа трајне важности у 1879. години, Београд 1879, Ф. No. 941, 16. фебруар 1879, 1-5.

⁵⁰ *Ibid.*, Ф. No. 940, 18. јануар 1879, 11-14.

ду су се нашли заступници најпознатијих европских и америчких корпорација. Сем тога, конкурс је представљао и први озбиљнији изазов за домаће иноваторе (Милисав Петровић, Јосиф Лабмахер, Василије Васићић). Балистичка и тактичко-техничка својства оружја испитивана су на Бањичком стрелишту у Београду. Методом елиминације, у најужи избор ушла је оригинална Маузерова пушка из 1871. и њена побољшана варијанта из 1878. године. Заинтригиран најновијим Маузеровим решењем, Коста Миловановић је место председника *Комисије* препустио Павлу Шафарику и потпуно се посветио усавршавању балистичких перформанси оружја. Његов гест је предупредио могуће инсинуације о пристрасности *Комисије*. Кока се определио за калибар од 10.15 мм (муниција 10.5x63R) и две врсте жлебова – класичне, паралелне, и прогресивне, клинасте. *Комисија Армијеријског комитетa* је у реферату од 14/26. августа 1880. године најповољније оценила Кокино решење са клинастим олуцима. Од конструктора се захтевало једино да модификује задњи нишан.⁵¹ Како се расплет око избора пушке ближио крају, Министарство војно је почело да размишља о финансијским аспектима реализације читавог пројекта. Свестан ограничених средстава, Јован Мишковић је још 24. јула/5. августа замолио Јована Ристића да преко генералног конзула у „*Новоме Јорку, Герхарда Јенсена*”, испита могућност о изради нових пушака у некој од америчких фабрика. Мишковић је могао понудити исплату у годишњим ратама од по 300.000–400.000 франака. Џенсен је септембра месеца обавестио Ристића да америчке фабрике прихватају само стопостотни готовински аванс. Како је овај услов био неприхватљив, даља кореспонденција са Њујорком је прекинута.⁵² *Комисија* је 21. октобра/2. новембра за наоружање српске војске усвојила Маузер–Кокину „*једнометну њушку оситрагушу Модела 1880*” (популарне „*кокинке*”, сл. 5). Нови министар војни Михаило Лешјанин, 2/14. фебруара 1881. године је уговор о изради и испоруци 120.000 пушака потписао са Вилхелмом Маузером, односно фирмом „*Gebrüder Mauser & Co, Württemberg a/Neckar*”. Међутим, како Србија још увек није располагала гаранцијама за шест милиона рајхсмарака (5.6 милиона динара, колико је износила укупна вредност посла), овај документ је садржавао

⁵¹ Б. Богдановић, Пушке..., 76-80; Извештај о комисијском раду за избор новог пушчаног модела за наоружање краљ. српске пешадије, са 59 таблица слика у особеном атласу, издање Министарства војног, Београд 1886.

⁵² АС, Министарство иностраних дела (МИД), Ф. XVIII, 1880, No. 6120, 7569, 9914.

Сл. 5. Једнометна пушка 10.15 мм система *Mauser-Миловановић* М.1880 („*кокинка*”). На левој страни сандука ћирилицом, на српском језику, утиснут назив произвођача и ознака модела.

само клаузуле везане за техничка питања. За разлику од Американца, Маузер је био приморан да прихвати и овакве услове, јер се презадужна виртембершка фирма налазила пред банкротством. Питање кредита покренуто је на седници владе 13/25. маја 1881. године. Решењем овог тела од 19. јуна/12. јула тражени зајам је одобрен, али се његова реализација одужила.⁵³ Тек почетком следеће године „*Англо-аустријска банка*” („*Anglo-Österreichische Bank*”, *Wien*, 1) је одобрила тражени зајам са роком исплате од 15 година, у ком периоду је банци уступљен монопол на извоз соли.⁵⁴ Међутим, пренос средстава на рачун „*Виртембершке удружене банке*” („*Württembergische Vereinsbank*”) није текао по плану, поготово након банкротства Бонтуове железничке „*Генералне уније*” („*Union General*”). Министарски савет је био приморан да рок испоруке оружја помери са 8/20. новембра 1883. на 1/13. јануар 1884. године. Последња партија пушка испоручена је тек 13/25. марта 1884. године.⁵⁵ У међувремену, *Управа*

⁵³ Б. Богдановић, *op.cit.*, Извештај о комисијском раду...: W. Seel, Mauser, Zürich 1986, 54.

⁵⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II (1878-1889), Београд 1927, 388.

⁵⁵ Н. Шкерковић, *op.cit.*, 419; Б. Богдановић, *op.cit.*, 79.

крагујевачких Војно-техничких завода је оспособљена за израду муниције 10.15 мм, што је војсци обезбедило неопходну логистичку базу.

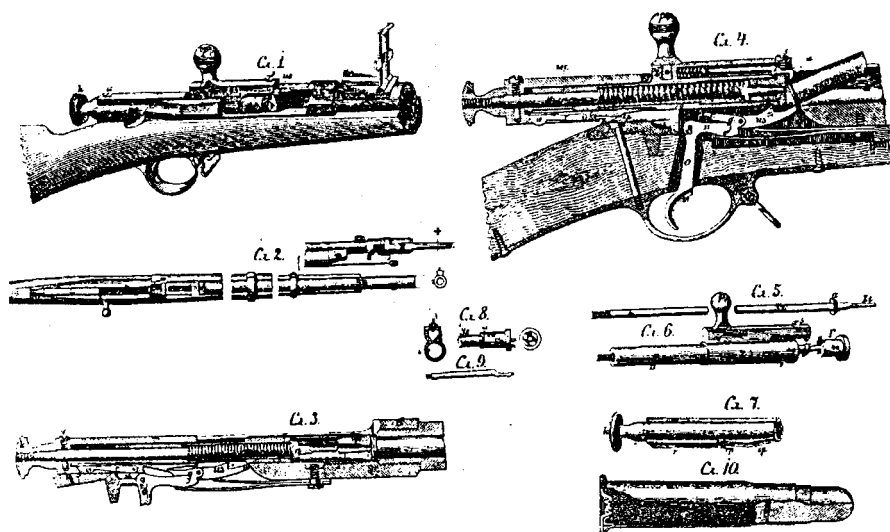
У суштини, већ тада се искристалисао став да се не исплати освајање скупе технологије за израду комплетног наоружања, односно, да се треба одредити за набавке из иностранства а да се у земљи производи само муниција. Овакво мишљење је на скупштинској дебати поводом војног буџета за 1881. годину изнео и министар војни Милојко Лешјанин: „Ако не можемо оружје да израђујемо овде, него га морамо набавити са стране, ми морамо гледати да бар муницију... у нашој фабрици израђујемо.”⁵⁶

У савременој историографији преовладава мишљење да је „*кокинка*” била најбоља пушка епохе. Са балистичког становишта, ово оружје је заиста имало изврсне перформансе. Међутим, не треба заборавити да се само две године након њеног увођења у опрему српске војске појавила муниција на бездимни барут а ускоро и брзометно оружје усавршене конструкције. Практично, „*кокинке*” су шест година након усвајања већ представљале превазиђено оружје. Без обзира на чињеницу да су *једнометке* на муницију са црним барутом до краја XIX века већ сматране анахроним, Србија није имала финансијских могућности да одмах набави модерније оружје. Током 1890. године Русија је Београду понудила могућност откупа до 100.000 једнометних пушака 10.66 мм Бердан No. 2 M.1870 (сл. 6). Иако свесни да ово анахроно оружје представља само привремено решење, Срби нису имали могућност избора. У Санкт Петербург је одмах отпутовао председник Скупштине, где је потписао уговор о куповини 72.000 „*берданки*”. На Седници Министарског савета од 22. децембра 1890/3. јануара 1891. године одлучено је да се одликују чланови заједничке руско-српске комисије која је радила на примопредаји оружја.⁵⁷ Након пристизања модерних *вишеметки*, „*берданке*” су предате III позиву, који је са њима ушао и у Први светски рат.

Црна Гора није била у могућности да сопственим средствима набави чак ни интерримске, конверзионе острагпушеће *једнометке*. Приликом боравка у Бечу, средином фебруара 1869. године, кнез Никола Петровић се састао са познатим конструктором чешког порекла Сил-

⁵⁶ Избор новог толовског модела за наоружање кр. српске пољске артиљерије, Службени војни лист 39 и 40, Београд 1884, 1317-1568; Стенографске белешке о раду Народне скупштине за 1880. и 1881. годину, Београд 1881, 2470-2471.

⁵⁷ Н. Шкеровић, *op.cit.*, 447.

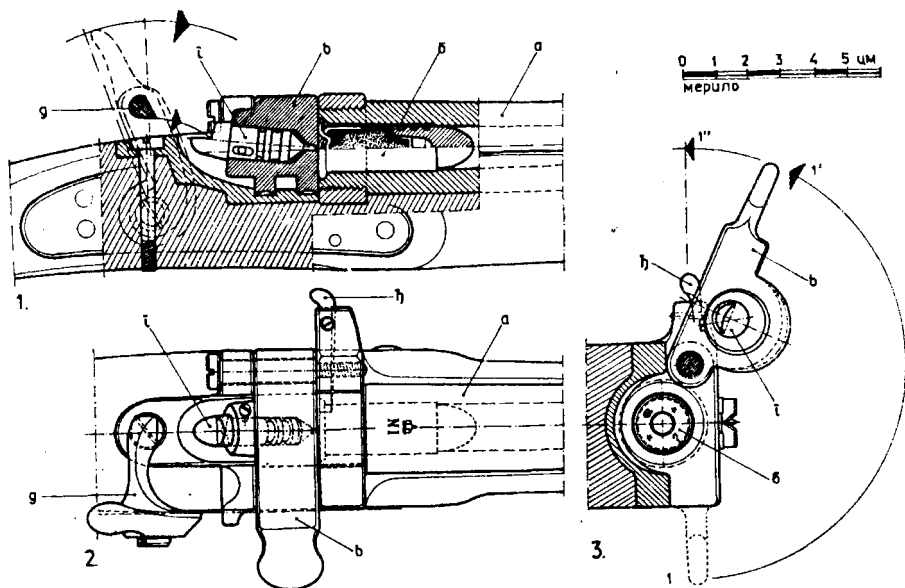

Сл. 6. Једнометна пушка .42 (10.66 мм) система *Berdan No.2* М.1870 („берданка“)

вестром Крнком (*Sylvestr Krnka*). Кнез је на рачун руске новчане супституције од Крнке откупио патентна права на прву верзију затварача и уговорио испоруку 2500 конвертованих пушака у року од три месеца. Како Крнка није поседовао сопствену производњу, кнежев брат Божо Петровић је уговор о конверзији пренео на „Маркуса“ (псеудоним за Томаса Седерла). Седерл, који је на Крнкин систем преправљао старе перкусионе *сјредњаџе* лоренц М.1854 англосаксонског калибра 14.8 мм,⁵⁸ није успео да испоштује тражене рокове. Половина адаптираних пушака у Цетиње је стигла средином августа, а остатак – до краја 1869. године (сл. 7). Током 1874. године код Седерла је наручено још 4500 потпуно нових „крнки“ а домаћа радионица у Ријечи Црнојевића на исти систем је конвертовала и 200 перкусионих „*јегер шјџуџева*“ (поклон Франца Јозефа из 1865).⁵⁹ Са овако малим бројем *осјџрагуша* (720

⁵⁸ Аустрија је током Сецесионистичког рата обема странама испоручивала пушке лоренц М.1854 прерађене на англосаксонски калибар. Након завршетка рата, Беч је располагао вишковима неиспоручених „америчких“ пушака, које је Црна Гора откупила по повољној цени и адаптирала на Крнкин систем. „Ново“ оружје је по калибру било компатибилно са српским *пибодијем*, тако да је користило исту муницију.

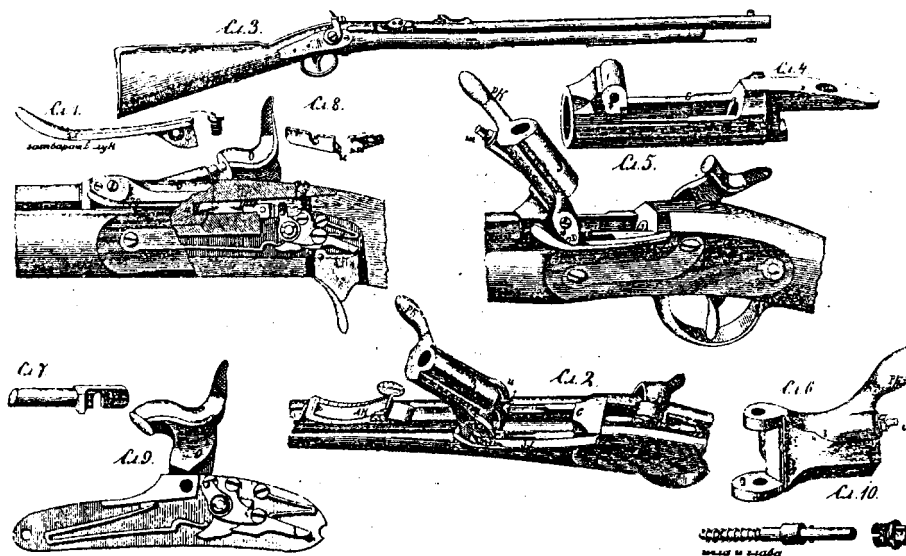
⁵⁹ Б. Богдановић, Пушке система Пибоди и Крнка. Наше стрелачко наоружање у 19. и 20. веку, Нови гласник. бр. 3, Београд 1993, 40-41.

Сл. 7. Једнометна конверзиона пушка 14.8 мм система *Krnka* М.1869. На основи цеви жигосан иницијал Николе I Петровића – „NI”. Цртеж *Г. Тошић*.

„крнки” 14.8 мм у три различите конфигурације), Црна Гора се налазила у инфериорном положају у односу на савремено опремљену турску армију. Да би се однос снага бар донекле поправио, Илија Пламенац је маја месеца 1876. године у Бечу купио 6000 застарелих *осџрагуша* 14 мм система Венци (*Wänzl*) М.1866 (аустројска официјелна конверзија лоренца на острагпунећи систем, сл. 8) и два милиона метака 14.3х32.6R. Оружје је са транспортом до Котора плаћено 120.000 круна. Од тога је Русија одмах покрила 42% трошкова, а остатак је намирила накнадно, у две месечне рате. Начелник руске *Главне артиљеријске управе* Баранцов је крајем 1876. у Беч послао свог опуномоћеника, капетана Хана, са задатком да за Црну Гору обезбеди још неколико хиљада *осџрагуша*. Капетан је откупио још 5500 пушака *венцл* које су бродом „*Винчеца*”, *via* Трст, 19/31. маја 1877. допремљене у Котор. Уз максималне напоре, за само 36 часова, оружје је планинским беспућем пренето у Цетиње.⁶⁰

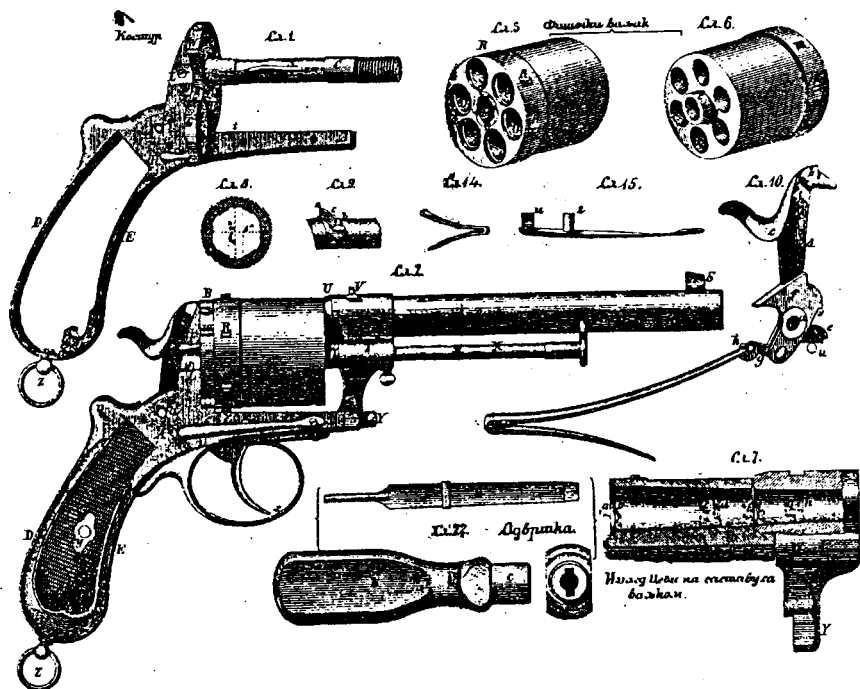
⁶⁰ Б. Богдановић, *Пушке...*, 64-66; Група аутора, *Россија и национално-освободителна борба на Балкану 1875-1878*, Москва 1978, 109, 201-203, 282. Према домаћим изворима, Црна Гора је наводно, још 1875. године, уз помоћ Срба у Трсту, набавила 10.000 аустројских *осџрагуша*. Међутим, историјске чињенице указују да су тршћански Срби

Сл. 8. Једнометна конверзиона пушка 14 мм система *Wänzl* М.1866

Вреди напоменути да је наоружање црногорске војске представљало јединствен пример у свету. Наиме, кнез Никола је приликом посете Бечу, маја 1873, код Јохана Гасера (*Johann Gasser*), власника фирме „*K. K. ausschl. privilegirte Armee-Revolver-Fabrik Leopold Gasser, Ottakring*”, наручио 7000 револвера 11 мм (11x35.6R) *gaser* М.1870 са дужином цеви од 240 милиметара. Основна идеја је била да сви борци буду опремљени овим оружјем. Тако је одржан континуитет са вековном традицијом по којој је сваки мушкарац за пасом носио пиштољ и њиме се изузетно спретно користио у борби у расутом строју и на малим дистанцама. Првих 1200 револвера испоручено је до средине 1875. Следеће године у земљу је приспело још 2800, а до наставка непријатељстава са Турском, 1877, Црна Гора је добила укупно 6000 „*гасера*”. Илија Пламенац је уговор са Гасером обновио тек 27. јула 1882. године, с тим што се произвођач обавезао да убудуће испоручује модернизовано оружје М.1870/74 са дужином цеви од 185 мм (сл. 9). „*Гасери*” су набављани преко овлашћених црногорских заступника Шировића и Дамјановића. У Трсту, оружје је украћавано на бродове и транспортовано

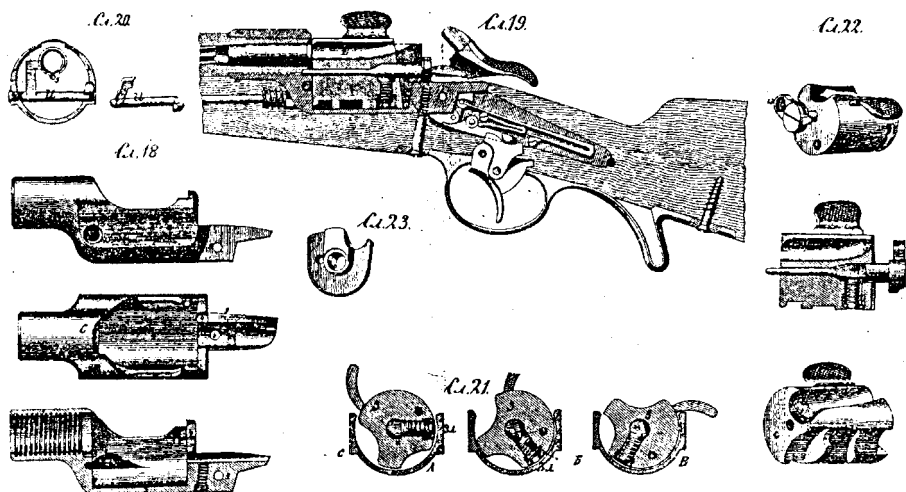
пружили непроцењиву помоћ само око контаката са аустријским органима и организације транспорта, а финансијска средства су углавном потицала од Русије.

Сл. 9. Револвер 11 мм система Gasser M.1870. На основу цеви сигниран окруњени иницијал кнеза Николе I Петровића „NI”

до Котора, одакле је копном пребацивано у Црну Гору. Право куповине и продаје револвера припадало је искључиво држави, односно Министарству војном. Министарство је „гасере” набављало по цени од 13.5–14 круна, а војницима (практично, свим одраслим мушкарцима) их продавало у *Оружној радионици* у Риједи Црнојевића и *Лабораторији* у Цетињу за 15.3–18 круна. Револвери су били непотпуна лична својина бораца; власник је имао право држања, ношења и наследства оружја по мушкој линији, али не и право отуђивања или изношења из земље. Црна Гора је до 1914. године набавила око 20.000 „гасера”. Ово оружје је постало симбол црногорског ратника и саставни део фолклора. Његову популарност нису угрозили ни „руски револвери” који су у Цетиње приспели 1904. године. Наиме, сазнавши да је у току опремање руске војске новим револверима 7.62 мм наган (*Nagant*) M.1895, кнез Никола је преко руског војног агента пуковника Сумракова затражио на поклон 25.000 старијих смит и весона (*Smit & Wesson*) .44 M.1874. Међутим, захтев је стигао преурањено јер Руси још нису преоружали комплетну

армију. Након дужег одлагања, тек септембра 1904, у Одеси је на брод „Јунона” утоварено обећаних 25.000 *смити* и *весона* М.1874 и 1.25 милиона метака. Ново оружје је војницима I класе активне војске подељено током 1905. године. Навикнути на традиционалне „*гасере*”, Црногорци никада нису у потпуности прихватили „*руске револвере*”.⁶¹ Црногорска војска је из ратова 1876–1878. године изашла опремљена најразноврснијим типовима *осџрагуша* и *сџредњача*. Осим домаћих „*крнки*”, „*венцловача*” и старих *сџредњача*, Црногорци су стекли и велики плен који су чиниле турске *осџрагуше* шнајдер М.1866, хенри–мартини М.1871 и безброј типова *сџредњача*. Оваква ситуација је наметнула хитно ршавање проблема набавке једнообразног, модернијег стрелачког оружја. Током 1880. године Русија је поново показала спремност да пружи финансијску подршку читавом пројекту док је Беч пристао да испоручи оружје. Цетиње се двоумило између наруџбине *осџрагуша* Кркиног или Бердановог система (руски модел) код свог стандардног кооперанта Томаса Седерла. Међутим, показало се да је финансијски и технички оправданије набавити нове аустријске једнометне пушке 11 мм система Верндл (*Werndl-Holub*) М.1877. Војвода Илија Пламенац је отпутовао у Штајер (*Steyr*), где је са Јозефом Верндлом (*Joseph Werndl*),

Сл. 10. Једнометна пушка 11 мм система *Werndl-Holub* М.1877

⁶¹ Б. Богдановић, Преглед пешадијског наоружања црногорске војске..., 88-89, 94; Б. Богдановић, Оружје система Гасер и Наган, Нови гласник, бр. 4-5, Београд 1993, 53-54.

генералним директором „*Österreichische Waffenfabriks Gesellschaft*” (ОЕВГ, раније „*Joseph und Franz Werndl & Comp*”) уговорио испоруку 20.000 најмодернијих пушака верндл М.1877 (27 круна по комаду, сл. 10) и шест милиона метака 11.2x58R. За пријем и контролу у Штајеру задужен је Тодор Денда. Пламенац је уговорио транспорт оружја железницом до Трста, док је војвода Матановић поморски превоз на линији Трст–Котор поверио „*Лојдовом њаробродском друшћву*” (*Seehandlungsdampfer „Österreichischer Lloyd”, „Lloyd Austriaco”, Triest*). Пушке, муниција и пратећи прибор у Цетиње су стигли до децембра исте, 1880. године, а укупна вредност посла изнела је 928.966 круна. Накнадно ће се испоставити да су Аустријанци искористили Дендино неискуство па су му уместо новог оружја М.77 подметнули и извесну количину старијих модела М.1873 адаптираних на муницију М.1877 (верндл М.73/77).⁶² Како се овај број пушака показао недовољним, руски министар-резидент у Цетињу Аргиропуло је јануара 1894. Санкт Петербургу пренео молбу Црне Горе да јој се поклони 30.000 пушака .42 (4.2 линије или 10.66 мм) Бердан No. 2 М.1870. Кнез Никола је знао да Русија своју армију управо преоружава модерним *џејомејкама*, па је сматрао да је ово идеална прилика да се домогне застарелих *једнометки* које су повлачене у магацине. Цар Никола II је марта 1894. дао начелнику сагласност на поклон. Почетком наредне године оружје је изузето из престоначког арсенала и бродом „*Росџов*”, из Кронштата (рутом Кронштат – Балтичко море – Северно море – Атлантук – Средоземно море – Јадран), превезено до Бара. „*Росџов*” је у Бар упловио 13/25. августа 1895. године. У року од четири дана са брода је искрцано 30.000 пешадијских „*берданки*” са 30 милиона метака 10.67x57R, 500 карабина истог система са 200.000 метака, четири апарата за елаборацију муниције, шест митраљеза и нешто другог војног материјала.⁶³

IV

Само неколико година након проружања српске и црногорске војске једнометним острагушама, већина армија је у своју опрему почела да уводи „малокалибарске” (до 8 мм) пушке са магацином који је примао више метака (*вишеметке, брзометке, магацинке*) лабораторисаних

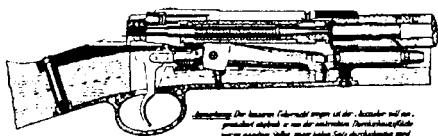
⁶² Б. Богдановић, Пушке..., 72-74.

⁶³ *Ibid*, 101-103.

малодимним барутом. Србија је питање модерних *вишеметњи* покренула још 1891. године. Испитивање различитих система продужило се неколико година. Овај опрезан и, како ће се показати, крајње прагматичан приступ, био је условљен не само недостатком финансијских средстава него и неким ранијим искуствима. Наиме, још су чланови комисије за пријем „*кокинки*” имали приликс да у Оберндорфу упознају (тада) нову Маузерову конструкцију *брзометњи* са тубуларним магацином, која ће 1878. године бити усвојена у немачкој армији. Иако фасцинирано ватреном моћи овог оружја (а још увек под утицајем турских *вишеметњи* са тубуларним магацином .44 *Winchester M.1866*), Министарство војно је прилично опрезно, 2/24. августа 1884. године, потписало уговор о испоруци само 4000 коњичких (капацитет 5+2) и 4000 артиљеријских карабина (капацитет 6+2 метка 10.15x60R) *маузер M.1884* (сл. 11).⁶⁴ Међутим, брзо се показало да тубуларни магацин представља несрећно решење. Осим тога, муниција великог калибра, пуњена црним барутом, само четири године касније је превазиђена.

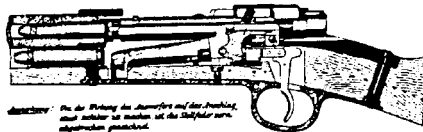
Артиљеријски комитет се 1891. године ипак одлучио за једно вишеметно оружје – револвере 7.5 мм система Наган (*Nagant*) M.1891. Уредбом АТ. Бр. 3135 од 8/20. јуна 1891, ово оружје је уведено у опрему свих официра, подофицира, значара и редова којима је по формацији припадало.⁶⁵ Уговор о изради револвера по јединичној цени од 55.7

Das abgedrückte Schloß zum Magazinfeuer gestellt.

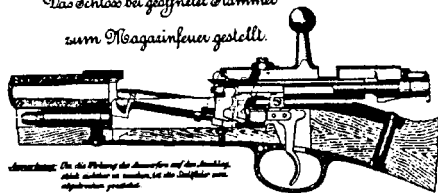
Anmerkung: Die letzten Schraube rings ist der Schloß auf ein geschloßenes Magazin zu sein der nächsten Schraube ist der Schloß auf ein geschloßenes Magazin zu sein.

Das gespannte Schloß zum Magazinfeuer gestellt.

Anmerkung: Die die Stellung des Schloßes auf der Zeichnung, durch welche es möglich ist, die Schloß zum Magazinfeuer zu stellen.

Das Schloß bei geöffneter Kammer zum Magazinfeuer gestellt.

Anmerkung: Die die Stellung des Schloßes auf der Zeichnung, durch welche es möglich ist, die Schloß zum Magazinfeuer zu stellen.

КОЊИЧКИ И АРТИЉЕРИЈСКИ
КАРАБИН 10,15mm M1884

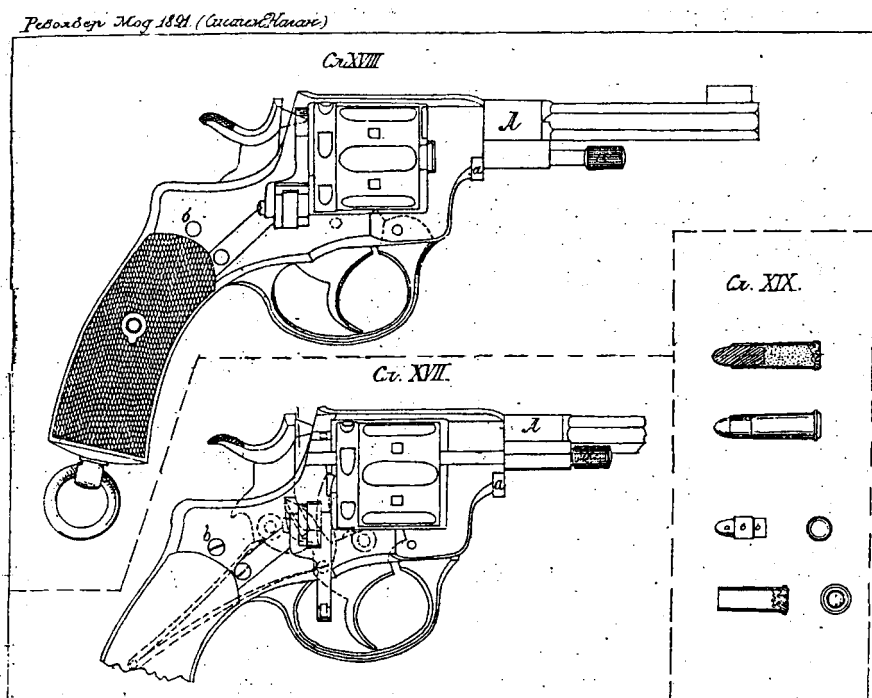
Сл. 11. Вишеметни карабин 10.15 мм система *Mauser M.1884*

⁶⁴ *Ibid*, 85-87.

⁶⁵ СВЛ, бр. 27, Београд, 26. јули 1891, 843-844.

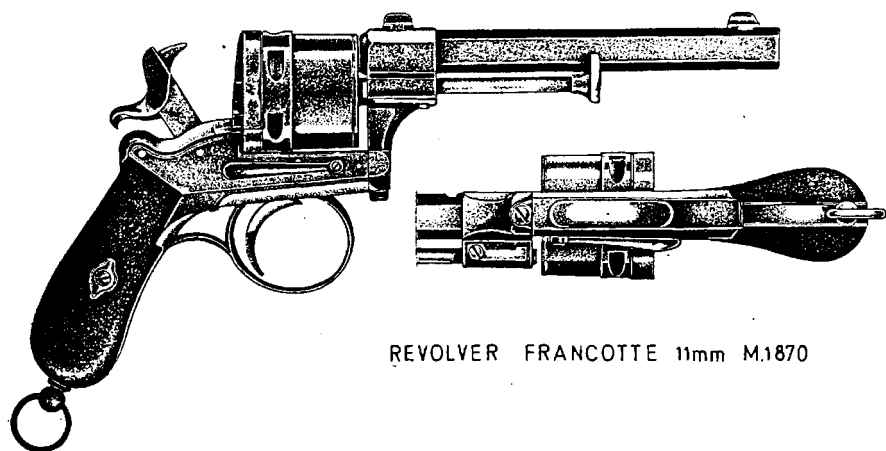
динара склопљен је са белгијском фирмом „*Fabrique d'Armes Emile et Léon Nagant, Liège*”. До 1914. године Србији је испоручено преко 6000 „војно-државних” нагана М.91 (сл.12). Међутим, овај број није био довољан да би се из употребе потпуно повукло 1360 архаичних револвера 11 мм франкот (*Francotte*) М.1871 (сл.13) и непознат број гасера М.1870/74 (набављених током ратова 1876–1878).⁶⁶

Армијеријски комитет је пушчано питање поново ажурирао 1894. године, када је прелазну оцену добио шпански петометни маузер М.93 калибра 7 милиметара. Министарски савет је 16. априла 1897. године закључио да је за набавку 100.000 магацинки потребно 6.730.000

Сл. 12. Револвер 7.5 мм система *Nagant* М.1891 „Војно-државни”

⁶⁶ Према Прегледу бројног стања оружја, оружног прибора и муниције целокупне краљевске војске на дан 31. марта 1904. године, у трупи се налазило 5822 нагана. Архив Војноисторијског института (АВИИ), П 14, кутија 9, фасц. 5, бр. 19/9. Међутим, официри су преко „Официрске задруге” револвере набављали о свом трошку па не постоји тачна евиденција о оружју у приватном власништву командног састава. АС, ПО 42/45, бр. 58.386/1948; АС, МФ К ДП 1895, 13.207.

REVOLVER FRANCOTTE 11mm M.1870

Сл. 13. Револвер 11 мм система *Francotte* М.1871. Цртеж Г. Тоџић

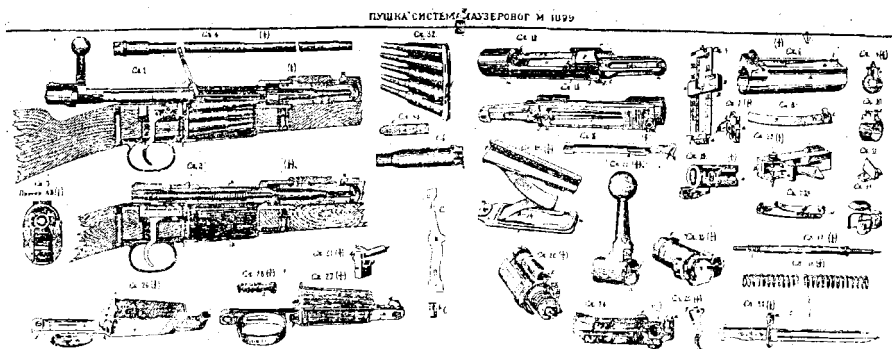
динара. Од ове суме, 2.73 милиона се евентуално могло издвојити из неангажованог дела кредита закљученог 1895. године, док је четири милиона динара требало обезбедити из новог зајма.⁶⁷ Већ задуженој Србији у то време је било немогуће да пронађе иностраног кредитора. Да би се у оваквој ситуацији бар стални кадар једнообразно опремио квалитетнијим оружјем или се, евентуално, постојеће *једнометке* унификовале по калибру, током октобра и новембра месеца 1898. извршени су упоредни тестови „*кокички*” и „*берданки*”.⁶⁸ Међутим, наредне године пронађена је солуција за набавку модернијег оружја па се, бар привремено, одустало од овог провизорног решења. Аустријска „*Унион банка*” („*K. K. priv. Böhmische Union-Bank Olmütz*”) је 1899. године дала неопходне гаранције, на основу којих су „*немачке фабрике оружја и муниције*” из Берлина („*Deutsche Waffen und Munitionsfabriken Berlin*” – *DWM*), на „*сјенд-бај*” принципу, Србији испоручиле 90.000 петометних пушака 7 мм (7x57 мм) маузер М.1899 (базираних на моделима М.93 и М.95, сл.14).⁶⁹ За пријем овог оружја у Берлину били су задужени официри Дамјан Влајић и Недељко Вучковић.⁷⁰ Већ тада је постало јасно да ограничење гаранције страног кредитора и перспективе раста буџета у до-

⁶⁷ Др Н. Шкеровић, *op.cit.*, 458.

⁶⁸ АС, ПО-13/88, КЛБ бр. 424/1948, бр. 26762/1947.

⁶⁹ Б. Богдановић, *Пушке...*, 95-97.

⁷⁰ АС, МФК, IV, 1899, 19.737.

Сл. 14. Петометна пушка 7 мм система *Mauser M.1899*. На глави сандука жиг осан грб Краљевине Србије и ознака модела („Модел 1899“) а на левој страни -- синџура произвођача, ћирилицом, на српском језику.

гледно време неће омогућити комплетно преоружање војске новим, увозним оружјем калибра 7 мм. То је значило да иницијативу из 1898. године о конверзији постојећих *једнометки* треба реактивирати и прилагодити новим тактичко-техничким захтевима. Крајем 1902. године донета је одлука да се 50.000 „*кокинки*“ адаптира на *ћетометке* калибра 7 мм. Понуде за овај посао затражене су од оригиналног произвођача („*Waffenfabrik Mauser, Oberndorf a/N*“), од фабрике „*Fegyvergyár*“ из Будимпеште и од француског државног арсенала Шателро (*Chatelleraul*). Побројане фабрике су послале понуде и прототипове адаптираних пушака али се са коначном одлуком отезало. Међутим, стручна комисија Министарства војног, која је радила током децембра 1904 – јануара 1905. године, закључила је да за комплетно наоружање војске треба набавити чак 110.000 брзометних пушака. Овај алармантни закључак убрзао је и доношење коначне одлуке о адаптацији. Народна скупштина је 1906. године посао уступила домаћој *Управи Војнотехничких завода* у Крагујевцу. За набавку неопходних уређаја и машина 6/18. јуна је одобрен кредит од два милиона динара а 1907. године у „*Waffenfabrik Steyr*“ (уз готове пушке и карабине који су исте године купљени у овој фабрици), наручено је и 50.900 цеви калибра 7 мм. Реконструкција оружја, организација и надзор над израдом поверени су управнику *Пушкарнице*, потпуковнику Гојку Ђурићу. Адаптација оружја започета је 1908. године и до 4/16. марта 1910. *Пушкарница* је војсци испоручила 43.000 петометних пушака 7 мм Маузер–Миловановић–Ђурић М.1880/1907.⁷¹

⁷¹ Б. Богдановић, *op.cit.*, 99-100.

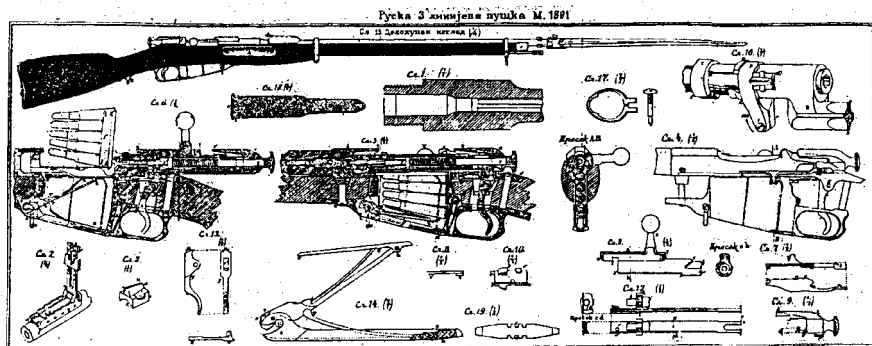
Овим пушкама опремљена је трећина другог позива оперативне армије.⁷² Током 1907. године у „Аустријској оружној фабрици Штјајер” („*Österreichische Waffenfabrik Steyr*”, *ОЕВГ*) наручено је 34.000 пешадијских пушака М.99/07 (модел 1899 са отклоњеним недостацима уоченим на првој партији оружја) и 10.800 коњицких карабина 7 мм М.1908. Коначно, 1910. године у „Оружној фабрици Маузер АД Оберндорф а/Н” („*Waffenfabrik Mauser AG, Oberndorf a/N*”) купљено је 32.000 пушака 7 мм маузер М.1910, заснованих на најновијем немачком моделу из 1898. године. Тиме је са закашњењем од пет година достигнута цифра од 110.000 *брзометки*.⁷³ Међутим, показало се да без обзира на евидентни квалитет, квантитет „маузерки” (укупно 209.800 пушака и карабина 7 мм свих пет модела) није задовољавао стварне потребе ратног састава српске војске. Ситуација се показала критичном нарочито након балканских и почетком Првог светског рата. Србија се за помоћ обратила Русији. Посланик у Санкт Петербургу Спалајковић је 31. јула 1914. године известио Београд да је Русија одобрила кредит од шест милиона рубаља, за чију вредност је испоручено 120.000 „*диреклињејних*” (7.62 мм) пушака система Мосин–Наган (*Mosin–Nagant*) М.1891/1910. Оружје је у земљу приспело 1. августа исте године и од 30. августа до 5. септембра раздвојено Тимочкој дивизији I позива (непосредно пред форсирање Саве код Чеврнтије). Ове пушке су са тактичко-техничког становишта биле потпуно непознате српским војницима, а и иначе су биле инфериорније у односу на српске „маузерке”. Према неким мишљењима, и ова чињеница је допринела дебаклу Тимочке дивизије (нарочито XIII пука) приликом офанзиве у Срем.⁷⁴

До почетка балканских ратова, нешто старијим типом пушака *мосин–наган* била је опремљена и црногорска војска. Министар иностраних послова Русије Муравјев је 5. априла 1898. године известио Цетиње да је цар Никола II (*Николай II*, цар 1894–1917) Црној Гори поклонио извесну количину нових *брзометки*. У Бар је 24. маја исте године упловио брод „*Дарица*” са 30.000 пушака *мосин–наган* М.1891 (сл.15) и 12 милиона метака 7.62x52R. Међутим, овај број „*московки*”,

⁷² А. Стојичевић, Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912–1918. године, Београд 1932, 27, 60.

⁷³ Б. Богдановић, *op.cit.*, 97-98.

⁷⁴ М. Здравковић, пешадијски пуковник у пензији, Узроци неуспеха Тимочке дивизије I позива при преласку преко реке Саве 6. септембра 1914. године, Ратник, св. XI, Београд 1934, 13; Б. Богдановић, *op.cit.*, 101-103.

Сл. 15. Петометна пушка 3^м (7.62 мм) система *Mosin-Nagant* М.1891 („московка”, „џрехлињејка”)

како су руске пушке популарно назване у земљи, није био довољан за комплетну опрему реорганизоване црногорске војске. Кнез Никола је, само неколико недеља након приспећа првог контингента оружја, од Санкт Петербурга затражио још неколико хиљада пушака и 17.5 милиона метака. Након дужег одлагања, проузрокованог анексионом кризом, у Бар је 7. јула 1909. године пристао пароброд „Санкт Петербург” са додатних 10.000 „московки”. Како је поклон у Црну Гору пристигао практично у исто време када су прве „џрехлињејке” задужили и пукови руске војске, свих 40.000 пушака било је раног типа М.1891, на муницију са оживалним врхом. Међутим, Руси су неколико година касније исто оружје модернизовали прилагођавајући га новој муницији са шпицастиим врхом (7.62x53R). Ефикасан домет „џрехлињејки” повећан је са првобитних 2600 на 3200 корака (2276 м) па је на пушке уграђен нови задњи нишан Коновалова (пушка М.1891/1910). У жељи да модернизује и своје оружје, Црна Гора је током 1913. године покушавала да у немачком концерну „DWM” издејствује израду нишана Коновалов. Међутим, посао није уговорен па су Црногорци у балканске и Први светски рат ушли са нешто инфериорнијим „московкама” М.1891.⁷⁵

V

Без обзира на ограничене финансијске могућности, очито је да су Црна Гора и Србија све време покушавале да прате муњевити развој

⁷⁵ *Ibid.*

ратне технике. Док се набавци пушака приступало опрезно и са прагматичном задршком, обе државе муњевито су реаговале на појаву најсавременијег, аутоматског оружја – митраљеза. Наиме, Миливоје Петровић Блазнавац је још 3/15. јуна 1870. године од Министарског савета затражио 2000 дуката за набавку Гетлингових (*R. J. Gatling*) механичких митраљеза у калибру 0.45 инча (11.43 мм). Иако су средства одобрена, ово неусавршено оружје том приликом није набављено.⁷⁶ Према неким индицијама, и кнез Никола Петровић је 1875. године размишљао о набавци истог оружја али, због високе цене (11.000 франака по митраљезу) коју су тражили британски трговци, и он је одустао од куповине.⁷⁷ Током 1884. године Норденфелд (*Nordenfeldt*) је покушао да заинтересује Министарство војно Краљевине Србије за своју варијанту механичког митраљеза. Августа исте године на Бањичком стрелишту у Београду извршена је проба *норденфелдџа*, али српски војни стручњаци су закључили да је митраљез још увек неусавршено оружје у које не вреди улагати средства.⁷⁸ Коначно, на руском броду „*Росџов*”, који се 13. августа 1895. године укотвио у Бару, налазило се шест „*карџечница*” (буквални превод француског термина *mitrailleuse*) калибра .42 (10.67 мм) система Гетлинг–Горлов М.1870 (сл.16) са 90.000 метака. У суштини, радило се о механичким митраљезима система Гетлинг са побољшањима руског пуковника Горлова (производња „*Colt Firearms Company, Hartford, USA*” или „*Тулског оружног завода Пејџа Великог*”), сличних онима које је кнез Никола желео да купи још 1875. године. Црногорци су били свесни да је ово већ превазиђено оружје па су га као „*револверске џојове*” сврстали у застарели артиљеријски материјал.⁷⁹

Почетком XX века свет су почели да освајају усавршени митраљези система Максим (*Maxim*) који су радили на принципу искоришћења барутних гасова. Министарство војно Црне Горе је већ у првој половини 1906. године потписало уговор са берлинским концерном „*DWM*” о испоруци 12 митраљеза максим у калибру 7.62 милиметра. Оружје је у Немачкој лично преузео управник *Војних радионица* Илија Хајдуковић.⁸⁰ Током ове тран-

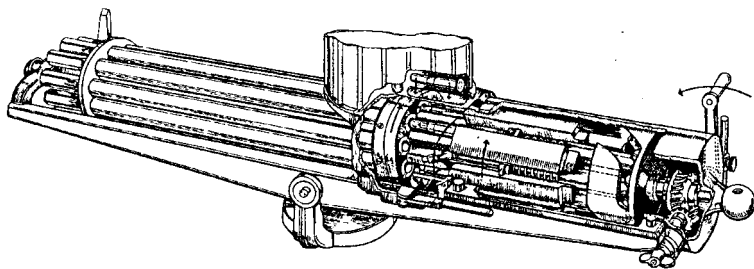
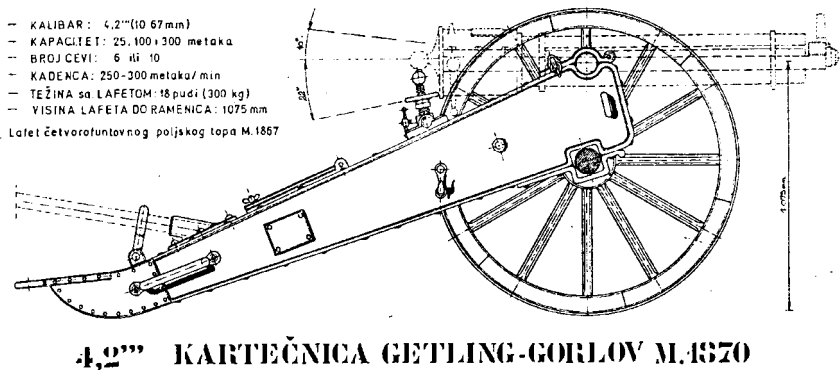
⁷⁶ АС, Деловодни протокол Државног савета за 1870 – 20. АNo 1384, МФК (Деловодни протокол), 2418/III-174, МNo 4214.

⁷⁷ С. Гопчевић, Црногорско–турски рат 1876–1878, Београд 1963, 27.

⁷⁸ СВЛ, 41-41, Београд, 3. новембра 1884, 1378.

⁷⁹ Б. Бабић, Руски поклон берданки Црној Гори, ГЦМ 1, Цетиње 1968, 99, примедба 26 на стр. 100; СВЛ, 34, Београд, 3. септембра 1897, 659.

⁸⁰ Н. Ракочевић, Набавка оружја од стране Црне Горе у Балканском и Првом свјетском рату, Историјски записи 1, г. XIV, књ. XVIII, Титоград 1961, 143.

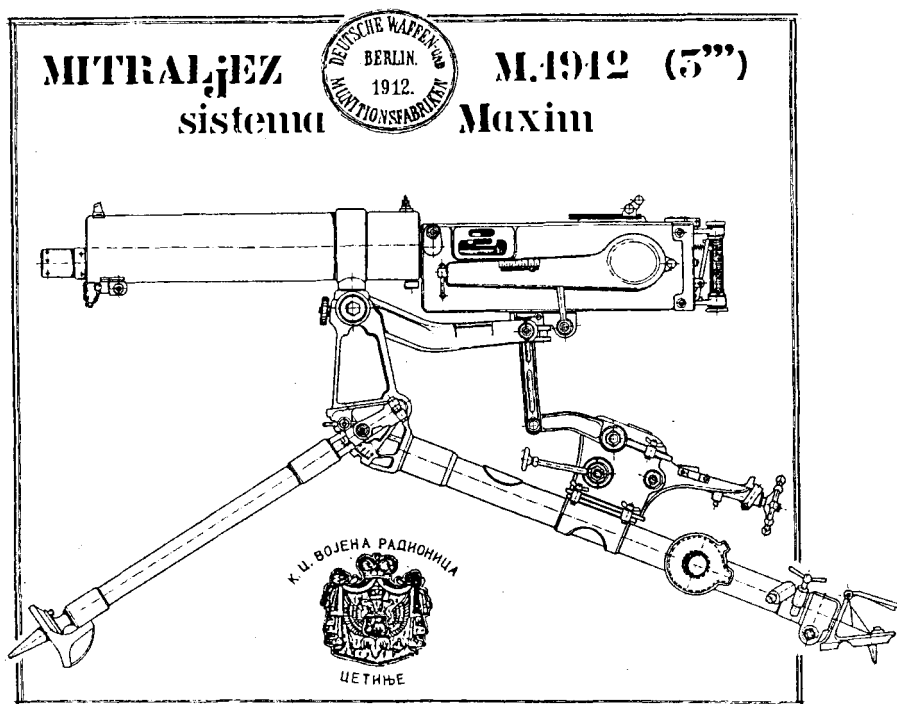

Сл. 16. Механички митраљез .42 (10.66 мм) система *Gatling-Горлов* М.1870.
Цртеж Г. Тошић

сакције склопљено је присно пријатељство између Хајдуковића и комерцијалног директора и конструктора немачког концерна Георга Лугера (*Georg Luger*).⁸¹ Лугер је већ 1907. године Цетињу скренуо пажњу на најновији модел *максима* који се развијао за немачку војску (будући *МГ-08*, 7.9 мм). Изгледа да су Црногорци рачунали да ће већи број аутоматског оружја добити од Русије па су у првом тренутку остали индиферентни на Лугерове поруке. Чак су и Бугари дошли до сазнања да је у Одеси, наводно, депонован велики број *максима* 7.62 мм М.1910 намењених Црној Гори. Овај материјал је било немогуће транспортовати због почетка непријатељства са Турском.⁸² Тако је 24. јула/6. августа 1912. године у Цетињу

⁸¹ Георг Лугер, прослављен у конструкцији пиштоља *9 mm P-08 Parabellum*, по мајци је био црногорског порекла и добро је говорио српски. Пружио је знатну помоћ Србији и Црној Гори не само приликом набавке оружја него и у дотурању обавештајних података. Архив Историјског института Црне Горе у Подгорици (АИИЦГ), откупљена архива породице И. Хајдуковића, Ф. 86 и 87.

⁸² К. Бербенко. *Черна Гора и Черногорците*, Софија 1911, 31; В. Томовић, *Устројство и састав црногорске војске при ступању у Први балкански рат 1912. године*, Ратник, св. IX, г. XLVI, Београд 1930, 60-61.

Сл. 17. Митраљез 3^м (7.62 мм) система *Maxim* M.1912. Цртеж Г. Тојшић

ипак потписан уговор између бригадира Маргиновића и Георга Лугера (испред концерна „DWM“) о испоруци модернизованих митраљеза *максим* 7.62 мм М.12 (сл.17). Немци су се обавезали да 30 митраљеза испоруче четири месеца након потписивања уговора, а осталих 20 – два месеца након тога. Због застоја операција под Скадром, Црногорци су инсистирали да се рокови испоруке што више скрате. Митраљези су железницом транспортовани од Берлина до Барија (преко Швајцарске и Италије, *via* Милано), где су укрцани на грчки брод „*Антигона*“. Товар је у Бару искрцан 12/25. децембра 1912. године (најмање месец дана пре уговореног рока).⁸³

Георг Лугер се трудио да за *максиме* заинтересује и Краљевину Србију. Како није имао директан контакт са Београдом, везу је грађино

⁸³ Н. Ракочевић, *op.cit.* 145-147. Ракочевић погрешно тумачи да је оружје требало презети у фабрици „Мартин Кафелд“. Међутим, оружје је израђивано у погону „DWM“ лоцираном у месту *Martinfeld, Thüringen*.

преко Цетиња. Прилика му се указала 1907. године, када је Србија одлучила да набави сто модерних митраљеза. Министар војни је наредио да специјално за ту сврху оформљена комисија *Артиљеријског комитетa* спроведе упоредне пробе познатијих система. У међувремену, Георг Лугер се повезао са Дамјаном Бранковићем, познатим масоном, једним од оснивача „Народне одбране” и блиским Пашићевим сарадником. Бранковић је преко своје канцеларије „D. J. Brankovits, LLOYD, CARLO-VITZ” у Србији официјелно заступао „Севернонемачки Лојд” и Крупов концерн („Friedrich Krupp AG, Essen”).⁸⁴ Захваљујући његовој препоруци, Лугер је јула 1907. године допутовао у Београд са најновијим моделом *максима* немачког концерна „DWM”. Тако су 24. децембра 1907/5. јануара 1908. на теренима у Крагујевцу, Чачку и Краљеву започете упоредне пробе тешког митраљеза *максим* и конкурената које су представљали аустријски *шварцлозе* (*Schwarzlose*) и чилеански *хочкиз* („*Хочкис чилски*”, *Hotchkiss*), као и лаки митраљези („*ручни митраљези*”, по савременој терминологији *пушкомитраљези*) *мадсен* (*Madsen*) и *хочкиз*. Први круг тестова завршен је 26. фебруара/11. марта, а на бази добијених резултата, комисија се 6/19. марта 1908. године определила за *максим*, с тим што је на понуђени модел ставила неке мање замерке. Након отклањања недостатака на лицу места, до 10/23. марта завршене су и последње, „*насилне пробе*” са 15.000 метака. Осам дана касније, комисија је министру војном доставила позитивно мишљење. Према добијеним резултатима и запажањима, министар војни Степа Степановић је 7/20. маја концерну „DWM” доставио примедбе на основу којих је у фабрици требало израдити нове митраљезе. Комисија *Артиљеријског комитетa* је 20. септембра/3. октобра 1908. започела пробе побољшаног оружја и дала му прелазне оцене. Коначно, према „*иретинусу*” министра војног од 20. октобра/2. новембра исте године, за наоружање српске војске усвојен је „*митраљез система Максим М.08*” (грешка у документу; требало је да стоји М.09) у калибру 7 милиметара. У Берлину је наручено сто митраљеза по јединичној цени од 10.000 динара. Због политичке кризе и аустроугарског ембарга, оружје је Србији испоручено уз велике проблеме: неки од митраљеза путовали су чак преко Русије, односно Одесе.

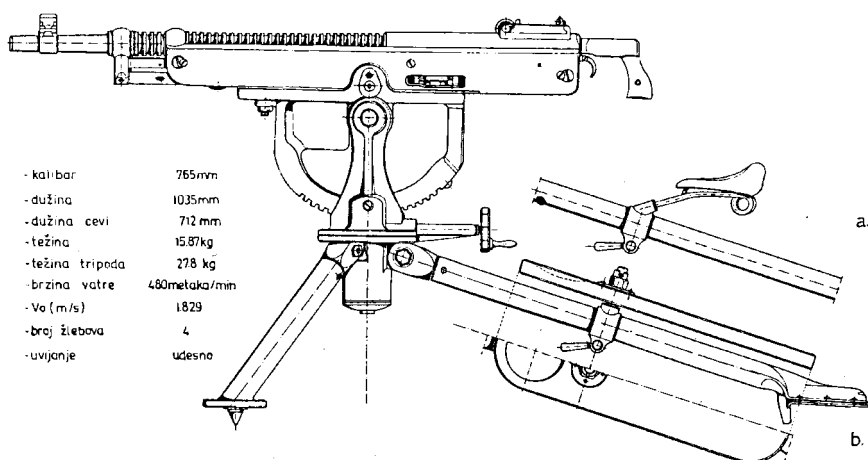
Убрзо се показало да је овај број аутоматских оруђа недовољан. Влада је новембра 1909. године у Француској добила зајам од 150 ми-

⁸⁴ АИИЦГ, *ibid*; АВИИ, Поп. 14, кутија 10, ф. 4, бр. 24/1.

лиона динара, од чега је део новца намењен и набавци дефицитарних митраљеза. Упркос француском, али и неким притисцима из домаћих војних кругова, током пролећа 1910. године у Немачкој је наручено још 150 митраљеза истог модела и калибра. *Максими* су у земљу стигли до средине 1911. године.⁸⁵

Одмах након почетка Првог светског рата Црна Гора је у Француску послала делегацију задужену за сарадњу са француском владом и Министарством војске око питања материјалне помоћи. Шеф мисије Андрија Радуловић је 8. септембра 1915. године известио бригадира Машана Божовића да је за Црну Гору, између осталог материјала, упућено и 40 митраљеза. Оружје је у земљу стигло до 25. новембра исте године. Француску помоћ чинили су митраљези система Колт–Браунинг (*Colt–Browning*) М.1914 у егзотичном бразилском калибру 7.65 мм М.94 (сл.18). Недовољно обучени у руковању овим оружјем, без резервних делова и одговарајуће логистичке подршке, и да су имали више од шест недеља, колико је преостало до капитулације, Црногорци не би успешније експлоатисали ове иначе лоше митраљезе.⁸⁶

МИТРАЉЕЗ М.1914 система Colt - Browning (7.65)

Сл. 18. Митраљез 7.65 мм система *Colt-Browning* М.1914. Цртеж Г. Тоуић

⁸⁵ ЛВИИ, Поп. 14, кутија 10, ф. 4, бр. 24/1; Д. Влајић, *Наука о оружју*, Београд 1930, 471. Влајић погрешно наводи да је Србија у првој партији купила 50, а у другој – 108 митраљеза.

⁸⁶ Н. Ракочевић, *op.cit.*, 149-150.

Српска војска је у Први балкански рат ушла са 195.671 *брзометном* „маузерком” 7 мм (М.99, М.99/07, М.80/07 и М.10), 23.655 једнометних „*кокишки*” 10.15 мм М.18, 9757 *брзометних* маузерових карабина 7 мм М.08, 664 коњичка и 3431 артиљеријским *магацинским* карабином маузер 10.15 мм М.84 и 52.859 једнометних „*берданки*” No. 2 М.70 калибра 10.67 милиметара.⁸⁷

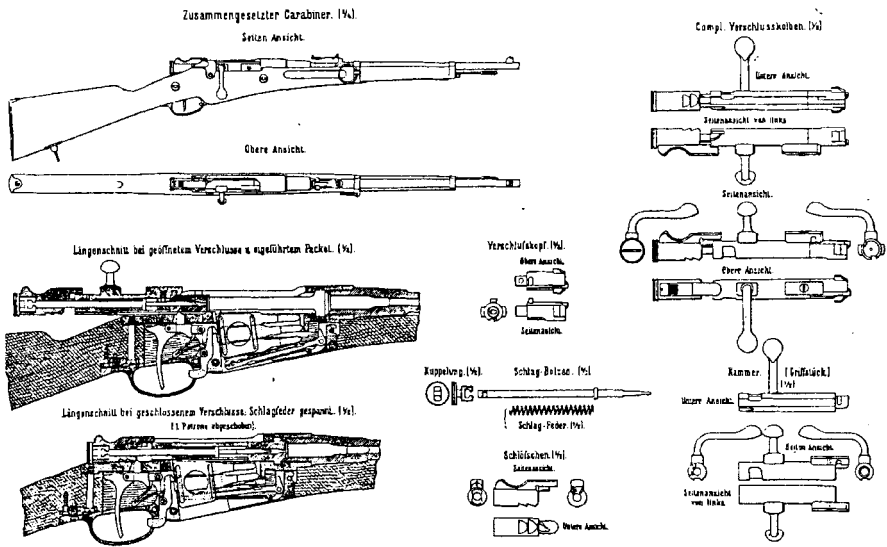
Јула 1914. године ситуација је била знатно неповољнија. Групе су располагале са 131.392 „*маузерке*” 7 мм, 4099 „*кокишки*”, 19.412 „*берданки*”, 4684 турске „*брзометке*” система Маузер 7.65 мм М.90, М.93 и М.03 (заплењене у Првом балканском рату), 1893 руске брзометке мосин–наган 7.62 мм М.1891 (још 120.000 „*дирекљинејки*” је у земљу стигло 1. августа), 6218 карабина маузер М.08, 126 коњичких и 714 артиљеријских карабина М.84 и 108 митраљеза максим 7 мм М.09.⁸⁸

Након операција 1914–1915. године и трагичне албанске епопеје, у Грчку је пренето укупно 50.000 пушака и 1700 карабина, од чега је само 20.000 било маузеровог система. Стање трупа било је такво да је захтевало хитан опоравак, реорганизацију и преоружање. Француски генерал Жофр (*Joffre*) је 20. фебруара 1916. године известио надлежне органе да *Трећа република* српској војсци може испоручити само 75.000 трометних пушака лебел–бертије (*Lebel–Berthier*) 8мм М.1907/15. Три месеца касније, пуковник Петар Пеших је на савезничкој конференцији у Шантију уложио приговор, наводећи да је српској војсци потребно најмање 106.326 нових пешадијских пушака. Французи су уважили овај захтев и до 1. октобра 1916. године српским трупама испоручили:

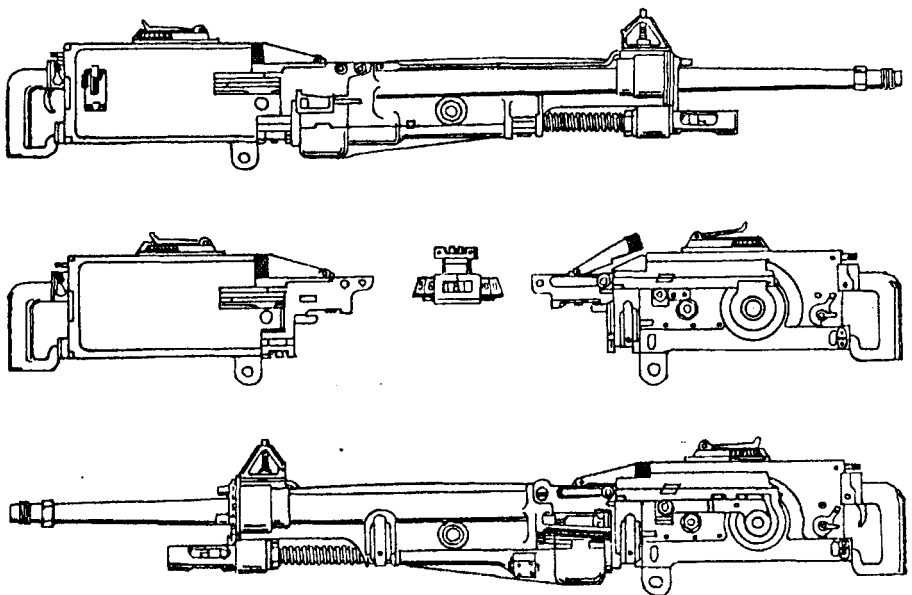
- 106.000 (140.000) пешадијских пушака лебел–бертије 8мм М.07/15,
- 1000 (900) коњичких мускетона лебел–бертије 8 мм М.1892 (сл.19),
- 100.000 пушака система Гра (*Gras*) 8 мм М.1874/1880, М.1914,
- 5000 пиштоља руби (*Ruby*) и аксион (*Action No2*) 7.65 мм М.1915 (капацитета 9 односно 7 метака),
- 360 сигналних пиштоља 26 мм вери (*Very*) М.1914,
- 100 пушака – лансера сигналних ракета (*Brevet Chobert*) М.1916 (адаптиране пушке гра М.74) и,

⁸⁷ АВИИ, Бројна јачина српске војске употребљене у рату против Турске 1912, прилог Операцијском дневнику Врховне команде, П. 2, к. 10, бр. 2.

⁸⁸ Д. Влајић, *op.cit.*, 468.

Сл. 19. Мушкетон 8 мм система *Lebel* M.1892

Сл. 20. Митраљез 8 мм система *St. Etienne* M.1907

– 334 (314) митраљеза система Сент Етјен (*St. Etienne*) 8 мм М.1907 (сл.20).

Почетком 1917. године накнадно је достављено и 1962 (1600) пушкомитраљеза „шоша” (*Chauchat, CSRG*) 8 мм М.1915.⁸⁹

Ново оружје је по тактичко-техничким перформансама било лошије од оног са којим је Србија ушла у рат 1914. године. Без обзира на ову чињеницу, српска војска је извојевала низ сјајних победа, успешно окончавши мисију коначног ослобођења и уједињења.